

Pretplatništvo kao novi izdavačko-knjižarski fenomen na primjeru knjiga tiskanih u Dalmaciji u prvoj polovici 19. stoljeća

Vukadin, Jelena

Master's thesis / Diplomski rad

2012

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:768789>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-02**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J.J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Diplomski studij informatologije

Jelena Vukadin

Pretplatništvo kao novi izdavačko-knjižarski fenomen na primjeru knjiga tiskanih u Dalmaciji u prvoj polovici 19. stoljeća

Diplomski rad

Doc.dr.sc. Jelena Lakuš

Osijek, 2012.

Sažetak

Pretpatništvo se kao novi nakladničko-knjižarski fenomen pojavilo na dalmatinskom prostoru u prvoj polovici 19. stoljeća, postupno zamijenivši dotadašnji sustav individualnog mecenatstva. Pojava je pretpatništva rezultirala objavom popisa pretpatnika koje danas možemo smatrati vrlo dragocjenim, iako ponešto istraživački ograničenim izvorima za proučavanje povijesti knjige i čitanja. Ovaj rad, kroz analizu pet sačuvanih i dostupnih pretpatničkih lista pronađenih u djelima tiskanim između 1835. i 1848. godine u zadarskoj tiskari braće Battare, nastoji upravo pokazati njihove istraživačke mogućnosti. Nakon uvoda u temu rad donosi sliku pisca, knjige i čitatelja na hrvatskom povijesnom prostoru prve polovice 19. stoljeća, s osvrtom na preporodna nastojanja toga razdoblja. Objašnjavaju se modeli financiranja izdavanja knjiga te se, uz pomoć kreirane baze s podacima pronađenim na odabranim pretpatničkim listama analizira brojnost pretpatnika, njihova geografska rasprostranjenost, profesionalni profil i spolna struktura. Zaključuje se da pretpatničke liste i na njima objavljeni podaci predstavljaju itekako zanimljiv izvor u proučavanju čitateljskih navika, no, tek bi uporaba drugih povijesnih izvora, poput dnevnika čitanja, osobne korespondencije ili bilježaka unutar knjiga, možda mogla otkriti i stvarne motive za pretplatu te dati cjelovitiju sliku čitateljstva toga vremena.

Ključne riječi: pisac, čitatelji, pretpatništvo, narodni preporod, Dalmacija, 19.stoljeće

Sadržaj:

1. Uvod: predmet, metodologija i izvori.....	4
2. Pisac, knjiga i hrvatsko čitateljstvo I. polovice 19. stoljeća.....	6
2.1. Knjiga i hrvatsko čitateljstvo I. polovice 19. stoljeća.....	6
2.2. Knjiga, pisci i preporoditeljska nastojanja I. polovice 19. stoljeća.....	8
3. Individualno vs. kolektivno mecenatstvo	10
3. 1. Model individualnog mecenatstva.....	10
3. 2. Model kolektivnog mecenatstva i sustav pretplatništva.....	11
4. Dalmacija u predpreporodnom razdoblju prve polovice 19.stoljeća: društvo i kultura	14
5. Istraživanje: pretplatništvo kao novi izdavačko knjižarski fenomen na primjeru knjiga tiskanih u Dalmaciji u prvoj polovici 19.stoljeća.....	18
5.1. Analiza pretplatničkih lista: cilj, metodologija i kriteriji istraživanja.....	18
5.2. Rezultati istraživanja.....	22
5.2.1. Brojnost pretplatnika.....	22
5.2.2. Geografska rasprostranjenost pretplatnika.....	23
5.2.3. Pregled pretplatnika prema zanimanjima.....	33
5.2.4. Spolna struktura pretplatnika.....	39
5.3. Diskusija.....	42
6. Zaključak.....	43
7. Izvori i literatura.....	46
8. Prilozi.....	49

1. Uvod: predmet, metodologija i izvori

Pretplatništvo se kao novi izdavačko-knjižarski fenomen pojavilo u 17. stoljeću, no svoj je procvat doživjelo u 19. stoljeću kada je osjetno počeo rasti broj čitatelja te im se počela pridavati sve veća važnost. Definira se kao model financiranja izdavaštva u kojem troškove tiskanja djela snose pretplatnici svojim novčanim priložima, kojima su se, pak, u znak zahvalnosti, običavala objavljivati imena u popisima pretplatnika.

Pretplatničke liste, koje su obično bile objavljivane u samim knjigama, časopisima ili novinama na koje su se pretplatnici pretplatili, vrlo su važan povijesni izvor jer sadrže niz dragocjenih informacija, najčešće podatke o imenima i prezimenima pretplatnika, njihovu spolu, zanimanju i/ili društvenome statusu, mjestu prebivanja, a katkada i o broju primjeraka koje su naručili ili čak podatak za koga su ih naručili. Također, iz njih možemo vidjeti i u kojoj su mjeri pisci, ali i tiskari i izdavači, dobivali financijsku, a time nerijetko i društvenu, kulturnu ili čak nacionalnu i političku potporu. Pretplata je, naime, označavala obostranu korist i za pisce, odnosno izdavače i tiskare, i za kupce knjiga ili časopisa: prvima se omogućavalo financiranje izdavanja djela, a drugima dobivanje željene knjige ili časopisa odmah po izlasku iz tiska, zajedno sa čašću koja im je ukazivana objavljivanjem njihovih imena na početku ili na kraju samoga djela, odnosno novina ili časopisa. Naposljetku, putem pretplatničkih lista možemo rekonstruirati čitateljski krug određene knjige ili časopisa, ustanoviti društveno podrijetlo, zanimanje, spol, dob i geografsku rasprostranjenost pretplatnika, kao i popularnost pojedinog pisca ili djela, odnosno utvrditi kakav je općenito pisana riječ imala položaj u društvu.

Jednako su tako za rekonstrukciju čitateljskog kruga vrijedne u ovom radu analizirane pretplatničke liste pronađene u djelima tiskanim na području Dalmacije u 19. stoljeću. Od ukupno pet sačuvanih i dostupnih pretplatničkih listi, tiskanih u razdoblju između 1835. i 1848. godine, dvije su na talijanskom (*Storia della Dalmazia* Ivana Katalinića i *Il Mare Adriatico* Guglielma Menisa), dvije na srpskom (*Anania i Sappira ili laž kažnjena na prostom i sladkom maternjem jeziku* Jovana Sundečića i *Mladić kako treba da se izобрази. S kratkim dodatkom kako se treba na školama i po putu vladati* u prijevodu¹ Đorđa Nikolajevića) te jedna na hrvatskom jeziku (*Ribanje i ribarsko prigovaranje* Petra Hektorovića), što je ujedno i pokazatelj tadašnje trojezičnosti dalmatinskog povijesnog prostora.

¹ Djelo je izvorno bilo tiskano na njemačkom jeziku.

Cilj diplomskog rada je ponajprije ukazati na istraživačke mogućnosti pretplatničkih lista kao dragocjenih izvora u istraživanju povijesti knjige i čitanja. Uz pomoć analize pet navedenih pretplatničkih listi namjera je, barem okvirno, rekonstruirati čitateljstvo knjiga tiskanih u Dalmaciji prve polovine 19. stoljeća, razdoblju koje se u hrvatskoj historiografiji uobičajeno naziva predpreporodom u Dalmaciji. Na taj način možemo izvesti stanovite zaključke o društvenom, profesionalnom, spolnom, čak i dobnom profilu pretplatnika koji su svojim novčanim priložima nastojali poduprijeti ne samo ondašnje tiskare, nakladnike i/ili pisce, već i pisanu riječ uopće. Jednako se tako, na temelju geografske rasprostranjenosti pretplatnika, mogu izvesti stanoviti zaključci o tome u kojoj su mjeri knjige tiskane u vrijeme prvih preporoditeljskih nastojanja omogućavale stvaranje jedinstvene komunikacije na cijelom hrvatskom etničkom prostoru i šire te na taj način eventualno potpomagale proces nacionalne, kulturne, pa čak i političke integracije hrvatskog naroda. Iako su istraživačke mogućnosti odabranih pretplatničkih listi, kao što možemo vidjeti, velike, u ovom je radu analiza ograničena samo na brojnost pretplatnika, njihovu geografsku rasprostranjenost, te profesionalnu i spolnu strukturu. Društveni bi i dobni profil pretplatnika zahtijevao puno iscrpnije istraživanje.

Pri izradi je diplomskog rada, dakako, trebalo voditi računa o dvjema činjenicama. Prvo, odabrane pretplatničke liste mogu poslužiti samo kao svojevrsna ilustracija čitateljstva toga vremena te nam stoga ne dopuštaju izvođenje nekih većih generalizacija. I drugo, one ipak imaju ograničene mogućnosti istraživanja. Naime, teško možemo sa sigurnošću znati jesu li one doista pokazatelj čitateljske publike, i to iz više razloga. Ponajprije, ne možemo biti sigurni da su pretplatnici kupljene knjige doista i pročitali jer nije rijetka bila pojava da su se knjige kupovale kao svojevrsni statusni simbol ili u dekorativne svrhe, pa je tako čitateljski krug analiziranih knjiga mogao biti i manji. S druge, pak, strane, čitatelja je moglo biti i više uzme li se u obzir mogućnost da je jednu knjigu moglo pročitati više članove jedne obitelji, te da se ona mogla posuđivati unutar rodbinskih i prijateljskih krugova. Također, kolektivni nam pretplatnici (primjerice, škole, samostani, javne knjižnice, čitaonice, kavane) svjedoče da je jedan primjerak knjige, a posebice se to ticalo novina i časopisa, na koji se neki kolektivni pretplatnik pretplatio, bio vrlo vjerojatno čitan od strane širokog kruga čitatelja.²

Diplomski se rad, uz uvod, sastoji još od pet poglavlja. Poglavlje nakon uvoda posvećeno je općenitoj slici pisca, knjige i čitatelja na cjelokupnom prostoru tada razjedinjene Hrvatske. Ono također govori i o preprekama koje su se nalazile na putu tadašnjeg čitatelja,

² Lakuš, Jelena. Izdavačka i tiskarska djelatnost na dalmatinskom prostoru (Zadar, Split i Dubrovnik) u prvoj polovini 19. st. : bibliografija monografskih i serijskih publikacija – građa. Split : Književni krug, 2005. Str.14.

ponajprije velikom broju nepismenih, zatim nepoznavanju stranih jezika na kojima su knjige tiskane, nedovoljnom broju posudbenih knjižnica, odnosno udaljenosti od istih ili pak slaboj platežnoj mogućnosti velike većine stanovništva koje si knjigu stoga, čak i da je bilo pismeno, nije uopće moglo priuštiti. Poglavlje koje slijedi objašnjava dva modela financiranja izdavanja knjiga - model individualnog mecenatstva, odnosno snošenja troškova izdavanja putem isključivo jedne osobe tj. mecene, te fenomen kolektivnog mecenatstva, odnosno financiranja izdavanja knjige putem sustava pretplate. Također, ističu se i pojašnjavaju razlike u sustavu pretplatništva na knjige i na novine i časopise. Prije poglavlja posvećenog analizi odabranih pretplatničkih lista donosi se društvena i kulturna slika Dalmacije prve polovice 19. stoljeća, vremenu iz kojeg potječu analizirane pretplatničke liste, kako bi se dobiveni zaključci mogli bolje razumjeti i kontekstualizirati. U idućem se poglavlju donose metodologija i kriteriji prema kojima se vršilo istraživanje, kao i rezultati same analize. Naposljetku se navode zaključna razmatranja, te popis korištenih izvora i literature.

2. Pisac, knjiga i hrvatsko čitateljstvo I. polovice 19. stoljeća

2. 1. Knjiga i hrvatsko čitateljstvo I. polovice 19. stoljeća

U drugoj polovici 18. i u prvoj polovici 19. stoljeća, jednako kao i u razdoblju prije toga, diljem većeg dijela Europe još uvijek su postojale „tri osnovne čitateljske skupine: skupina visokoobrazovanih intelektualaca, skupina obrazovanih viših (građanskih) slojeva te skupina polupismenih čitatelja kojima možemo pridružiti i one nepismene, koji su u dodir s pisanom riječju dolazili samo posredno, čitanjem naglas u krugu obitelji ili pak slušajući župnika za oltarom“,³ a razlikovale su se prema jeziku kojim su se ljudi služili kod kuće i u svakodnevnoj komunikaciji, te na kojima su bili obrazovani, prema vrsti literature koju su čitali, dostupnosti te iste literature, ali i prema društvenom položaju. Naime, „stupanj naobrazbe te društveni položaj nužno su uvjetovali izbor knjiga koje se čitaju i jezik kojim se

³ Houston, R. A. 1988. *Literacy in Early Modern Europe. Culture and Education 1500-1800*. London and New York: Longman. Small, H. 1996. „A pulse of 124: Charles Dickens and a Pathology of the mid-Victorian Reading Public“. U *The Practice and Representation of Reading in England*, ur. J. Raven, H. Small i N. Tadmor, 263 - 290. Cambridge: Cambridge University Press. Citirano prema: Lakuš, Jelena. Pisac i čitatelji: fenomen kolektivnog mecenatstva u Dalmaciji u prvoj polovici 19. stoljeća. // *Libellarium: časopis za povijest pisane riječi, knjige i baštinskih ustanova*, 2, 1(2009), str. 30.

one pišu“,⁴ pa su tako postojale razlike u čitateljskim interesima i navikama obrazovanih, obično imućnijih, i neobrazovanih, obično siromašnih. Tako su u nas obrazovani viši građanski i plemićki slojevi, kao i svećenici, čitali knjige na latinskom, njemačkom, talijanskom, a katkada i na drugim stranim jezicima, a i u svojim su kućama nerijetko govorili njemačkim ili talijanskim jezikom. Vrlo dobro organizirana trgovina knjigama između Zagreba, Varaždina, Osijeka itd. i velikih knjižara u Leipzigu, Grazu, Beču i drugdje opskrbljivala je hrvatske knjižare gotovo cjelokupnom europskom knjižnom proizvodnjom,⁵ pa su imućniji društveni slojevi, koji su se nalazili obično pri vrhu društvene ljestvice i koji su si knjige pristigle s europskog tržišta mogli priuštiti, imali na izbor raznoliku ponudu literature. Čitali su nabožne knjige na latinskom i njemačkom, talijansku književnost, povijesne i druge znanstvene knjige uvezene iz Italije, Njemačke i drugdje, ali i literaturu na engleskom i francuskom jeziku u njemačkom prijevodu.⁶ S ozbirom na tu činjenicu, kao i na činjenicu da su nerijetko vrlo slabo poznavali hrvatski jezik, knjige na hrvatskom im gotovo u pravilu nisu niti bile od velikog značaja.⁷ S druge, pak, strane, niži su gradski slojevi, dakako oni pismeni, preferirali literaturu na narodnom jeziku jer nerijetko nisu poznavali niti jedan drugi jezik do svog materinskog.⁸

Širokim narodnim slojevima knjiga je sve do 18. stoljeća bila nedostupna, velikim dijelom stoga što su bili nepismeni, a dijelom i stoga što si kupovinu knjiga nisu niti mogli priuštiti, a posudbenih knjižnica sve do Ilirskog pokreta još uvijek nije bilo. Tek u drugoj polovici 18. stoljeća širenje knjige u narodu postalo je imperativ društvenog napretka.⁹ Također, tijekom 19. stoljeća knjige postaju jeftinije, pa tako i dostupnije svima, premda su se katkada kupovale samo zbog njihove niske cijene, ostajući na policama nepročitane.¹⁰ Ipak, možemo reći da su najčitanije knjige u puku bili molitvenici, almanasi, kalendari i školske knjige, jer je puku nabožno-poučna književnost pisana narodnim jezikom bila najrazumljivija, a posebice onima koji su živjeli na selu.¹¹ S obzirom da se vjerovalo da ljudi čitanjem dobrih

⁴ Lakuš, Jelena. Nav.dj. (2005.), str. 11.

⁵ Stipčević, Aleksandar. Čitanje u Hrvatskoj – nekad i sada. URL: http://www.hcd.hr/conference/key_stipcevic_cro.pdf (2012-06-14)

⁶ Stipčević, Aleksandar. Socijalna povijest knjige u Hrvata. Knjiga II. Od glagoljskog prvotiska (1483) do Hrvatskog narodnog preporoda (1835). Zagreb: Školska knjiga, 2005. Str. 361.

⁷ Isto, str. 245.

⁸ O čitateljskim bi se navikama možda moglo više saznati uvidom u knjižarske kataloge onoga vremena, ali i niz drugih izvora (dnevničkih zapisa, korespondencije i drugog), imajući u vidu, dakako, činjenicu da ne možemo sa sigurnošću znati da su sva prodana, odnosno kupljena djela, zaista bila i pročitana.

⁹ Stipčević, Aleksandar. Nav. dj., str. 334.

¹⁰ Stipčević, Aleksandar. Čitanje u Hrvatskoj – nekad i sada. URL: www.hcd.hr/conference/key_stipcevic_cro.pdf (2011-12-05)

¹¹ Isto.

knjiga i sami postaju dobri, da čitanje ima silnu moć kojom utječe na ponašanje ljudi,¹² te da je ono izvrstan lijek protiv društvenih zala, ali i da je u narodu prijeko potrebno širiti vjeru, ali i pismenost (ljudi su na selu, posebice žene i djeca, bili nepismeni), pripadnici su crkvenih redova nerijetko besplatno dijelili molitvenike ili im ih čitali (practiciralo se skupno čitanje, odnosno čitanje na glas), ponajprije kako bi se neuki i nepismeni puk okanio praznovjerja (neki su još vjerovali u vještice i vukodlake), ali i kako bi, kao što je već spomenuto, u narodu proširili pisanu riječ i učvrstili vjeru.

No, široki su se društveni slojevi, osim s velikom nepismenošću, susretali i s raznovrsnim drugim preprekama, kao što su bili, kao što je spomenuto, nedostatak posudbenih knjižnica i nemogućnost kupovanja knjiga zbog neimaštine, kao i velika udaljenost od knjižnica i knjižara,¹³ ali i postojanje triju narječja (štokavsko, kajkavsko i čakavsko), od kojih je pripadnicima jednog bio gotovo potpuno nerazumljiv govor ili pismo onog drugog.¹⁴ No, unatoč svim preprekama,¹⁵ knjiga je ipak uspijevala pronaći put do svojih čitatelja, a neraskidiva veza knjige i čitatelja ne bi postojala da nije bilo onih koji knjige pišu.

2. 2. Knjiga, pisci i preporoditeljska nastojanja I. polovice 19. stoljeća

Prvu polovicu 19. stoljeća u hrvatskim zemljama obilježava niz preporoditeljskih nastojanja na gotovo svim društvenim područjima, no glavne aktivnosti odvijale su se na kulturnom i političkom planu. Budući da preporodni pokret nije sve hrvatske zemlje obuhvatio istovremeno, politički programi mijenjali su se i prilagođavali ovisno o prostoru.¹⁶

¹² Stipčević, Aleksandar. Nav. dj. (2005.), str. 345

¹³ Isto, str. 315.

¹⁴ Tom se problemu donekle doskočilo sredinom 19. stoljeća prihvaćanjem novoštokavskog kao standardnog književnog jezika svih Hrvata, no strani gospodari koji su vladali hrvatskim zemljama odlučivali su kojim će se jezikom učiti u školama i na kojem će se jeziku voditi društvena administracija. Nije bila rijetka ni pojava da su imućniji građani i dalje čitali i govorili talijanskim ili njemačkim jezikom, smatrajući se tako nadmoćnijim od nižih društvenih slojeva. Isto, str.296.

¹⁵ Veliki je problem predstavljala i cenzura, koja, dakako, nije pogađala samo čitateljstvo iz širokih društvenih slojeva. Naime, niti jedna knjiga ni novine nisu smjele biti tiskane ako nisu prethodno pregledane u redarstvenom uredu koji je odlučivao o odobrenju za tisak. Smjele su se tiskati samo one knjige koje nisu prema mišljenju vlasti bile štetne za državne interese. Kazne za kršenje propisa o cenzuri bile su drastične, od velikih novčanih svota preko zatvorskih kazni, pa čak i ukidanja radnih dozvola. Cenzura je ukinuta 1848. godine, no dotad su cenzorski uredi imali pune ruke posla. Unatoč strogim kaznama vlasti nisu mogle kontrolirati što ljudi posuđuju jedni drugima, ali su zato kontrolirali posudbene knjižnice kako se u njima ne bi izdavalo niti čitalo ništa što bi bilo protiv carske obitelji, Crkve i dobrih običaja. Stipčević, Aleksandar. Socijalna povijest knjige u Hrvata. Knjiga III. Od početka Hrvatskog narodnog preporoda (1835) do danas. Zagreb: Školska knjiga, 2008. Str. 474.- 475.

¹⁶ Hrvatski narodni preporod. // Hrvatski obiteljski leksikon, 2005. URL: <http://enciklopedija.lzmk.hr/clanak.aspx?id=15349> (2012-04-03)

Otvara se niz kulturnih ustanova, poput Matice Hrvatske (osnovana je u Zagrebu 1842. godine), osnivaju se tiskare (Gajeva Narodna tiskara osnovana je u Zagrebu 1838.), čitaonice (prva narodna čitaonica otvorena je 1838. u Varaždinu, zatim u Karlovcu i Zagrebu, pa u svim većim mjestima i selima Hrvatske),¹⁷ te se pokreću novine (*Novine horvatzke*) i časopisi (*Danica Horvatska, Slavonska i Dalmatinska*). Preporoditelji su prvenstveno nastojali djelovati kroz pisanu riječ. Naime, svi su pokušaji i promašaji književnog stvaralaštva bili rezultat jedinstvena htijenja i napora koji se javljao na svim društvenim razinama, pa su čak i „[...] razni u ideološkom pogledu konzervativni i zakašnjeli spisateljski i književni pothvati imali u to vrijeme svoju korisnu stranu: njegovali su narodni jezik i podržavali narodni otpor tada kada su viši slojevi uglavnom pokazivali nehat, a narod bio prepušten sebi, vlastitim snagama i vlastitim nadama.“¹⁸ Hrvatski su preporoditelji, poput Ljudevita Gaja, Dimitrija Demetra, Stanka Vraza, Janka Draškovića i drugih, svoja djela smatrali najmoćnijim oružjem kojim će postići temeljne nacionalne ciljeve, a to su bili „[...] podizanje kulture i prosvjete u narodu, stvaranje jedinstvenoga književnog jezika i, kao najvažniji cilj, stvaranje ujedinjene hrvatske nacije koja će biti sposobna voditi borbu protiv mađarizacije, talijanizacije i germanizacije kao najvećih opasnosti koje su rastakale hrvatsko nacionalno biće.“¹⁹

No, preporoditeljsko se djelovanje nije ograničilo samo na tiskanje novina i časopisa koji su odicali preporodnim duhom, već i na vrlo agilnu promidžbenu aktivnost kako samih pisaca, tako i njihovih tiskara i nakladnika. Naime, s obzirom da se bez moralne i financijske potpore određenog broja ljudi nije moglo očekivati tiskanje knjige ili časopisa, ljude se poticalo da se na njih pretplate (da ih kupe), i to ponajprije one na narodnom, hrvatskom jeziku, kako bi na taj način i oni izravno sudjelovali u preporodu hrvatske knjige i hrvatskog naroda. Stoga su već na samom početku preporoditelji bili suočeni s pitanjem kako povećati broj pretplatnika za knjige, novine, kalendare i druge tiskopise koje su tiskali ili koje su htjeli tiskati na narodnom jeziku. Smatrali su da je, u vrijeme kada se počela afirmirati ideja o nacionalnim državama i nacionalnim kulturama, čitanje ne samo domoljubni čin nego i domoljubna obveza svih.²⁰ Također, znalo se da entuzijazam malobrojnih preporoditelja okupljenih oko Gaja nije bio dovoljan za ostvarenje ciljeva narodnoga preporoda, ako se pritom ne osigura kritična masa čitatelja koja će svojim pretplatama i kupovanjem knjiga i novina osigurati kakvo-takvo rentabilno poslovanje tiskara i nakladnika. Štoviše, kao što je

¹⁷ Više vidjeti u: Stipčević, Aleksandar. *Povijest knjige*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1985. Str. 494.

¹⁸ Franičević, Marin; Švelec, Franjo; Bogišić, Rafo. *Povijest hrvatske književnosti*. Knjiga II. Od renesanse do prosvjetiteljstva. Zagreb: Liber - Mladost, 1974. Str. 376.

¹⁹ Stipčević, Aleksandar. *Nav. dj.* (2008)., str.6.

²⁰ Isto, str. 12.

rečeno, novine i knjige nisu niti mogle izlaziti bez pretplatnika, odnosno čitatelja.²¹ Također, jedan vid nastojanja da se čitateljska populacija proširi, a time i potpomogne narodna stvar, bilo je i osnivanje mreže ilirskih čitaonica koje je uslijedilo. Tako možemo reći da su upravo kupci knjiga i čitatelji, ali i sami pisci, odnosno oni koji su marili za jezik i narod, dakle hrvatska preporodna inteligencija, iznijeli „teško breme povijesne zaostalosti i pokrajinske rascjepkanosti,²² odnosno dali veliki doprinos preporoditeljskim nastojanjima prve polovice 19. stoljeća.

S obzirom na činjenicu da je domaće knjižarsko tržište bilo još uvijek relativno siromašno, kako u kvantitativnom tako i u sadržajnom i žanrovskom pogledu, te s obzirom na činjenicu da nerijetko knjige, kao što je već rečeno, nisu mogle biti tiskane bez prethodnog prikupljanja pretplatnika, u idućim će poglavljima biti upravo obrađena problematika sustava pretplatništva koja u ovom razdoblju doživljava svoj procvat ustupajući mjesto dotadašnjoj praksi financiranja izdavanja knjiga od strane jedne osobe, mecene.

3. Individualno vs. kolektivno mecenatstvo

3. 1. Model individualnog mecenatstva

Prije nego što se sustav pretplatništva pojavio te u 19. stoljeću doživio svoj puni zamah, tiskanje je knjiga bilo obično financirano od strane isključivo jedne osobe. One su često bile moćne i povlaštene u društvu, dolazile su iz plemićkih ili crkvenih redova, a nerijetko su to bili i rođaci pisca, tiskari ili knjižari. Takav sustav financiranja uobičajeno se naziva sustavom individualnog mecenatstva. Milorad Pavić individualno mecenatstvo definira kao „model u kojem ličnost visokog zaštitnika umjetničkog djela, feudalca, crkvenog dostojanstvenika, vladara ili dvoranina, spremnog da izmiri troškove pisanja i objavljivanja književnog djela stoji znatno iznad ličnosti pisca.“²³ Drugim riječima, to znači da su neki pisci ostali u potpunosti zasjenjeni od strane svojih mecena, čiji su portreti, zajedno s debelo otisnutim imenom, nerijetko krasili zaglavljia raskošnih knjiga. Na taj je način meceni pridavana gotovo važnija uloga i daleko veća pozornost nego samom piscu. Pisci koji su za

²¹ Isto, str. 245.

²² Bratulić, Josip. Tiskarstvo i knjižarstvo za Ilirskoga pokreta. // Katalog izložbe HNP: Hrvatska u vrijeme Ilirskog pokreta. Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 1985. Str. 43.

²³ Pavić, Milorad. Stalež i stil. // Naše teme: časopis za društvena pitanja 28, 4-5 (1984), str. 698.

financijsku pomoć morali tražiti bogate mecene bili su dužni svome dobrotvoru javno zahvaliti. U svojim su zahvalama nerijetko i pretjerivali s hvalospjevima o velikodušnosti svoga dobročinitelja, hraneći na taj način njegovu taštinu. Osim u znak zahvale, mecenu se spominjalo i radi eventualne zaštite ako bi se u djelu suptilno provukla neka ideja ili svjetonazor koji možda nije bio u skladu s vlastima.²⁴ Dakako, oni pisci koji su imali sredstava da sami financiraju izdavanje svojih knjiga nisu morali nikome zahvaljivati. Također, isto je vrijedilo i za one autore koji su već bili popularni i za čija se djela unaprijed znalo da će se dobro prodavati. No, općenito gledajući, položaj je pisca u društvu sve do 19. stoljeća bio nezavidan. Kao što je spomenuto, njihova je uloga gotovo u potpunosti marginalizirana, a njihov odnos prema dobročiniteljima koji su mu pomagali da knjiga ugleda svjetlo dana bio je nerijetko vrlo podanički. Slaba pozornost koja im je pridavana, unatoč objavljenim djelima, bila je rezultat i golemog broja nepismenih koji za ta djela nisu ni znali (niti marili), ali i rezultat nezainteresiranosti pismenih kojima jednostavno nije bilo stalo. Treba također spomenuti i činjenicu da su mnogi intelektualci vrijednost pisca određivali prema vrijednosti, odnosno korisnosti njegova djela, nerijetko uvažavajući samo one pisce koji su bili aktivni na nekim drugim područjima ili su bili imućni.²⁵

9. 2. Model kolektivnog mecenatstva i sustav pretplatništva

Međutim, sustav individualnog mecenatstva potkraj 18. stoljeća polako počinje slabiti te njegovo mjesto postupno počinje zauzimati sustav pretplatništva, odnosno kolektivno mecenatstvo. Naime, već potkraj 18. i u prvoj polovici 19. stoljeća počeo je rasti broj čitatelja, a počela im se pridavati i veća važnost. Kolektivno mecenatstvo kao novi izdavačko-knjižarski fenomen upravo je tada doživjelo svoj procvat, a odnos pisca prema čitatelju počeo se razvijati i mijenjati.²⁶ Pisci postaju svjesniji da njihova djela trebaju doprijeti i do širih krugova čitatelja.²⁷ Prema Miloradu Paviću, novi čitatelj, regrutiran iz redova građanskog staleža, koji je kolektivnim zastupanjem i podržavanjem pisca zamijenio zaštitnika - mecenu, ima i nove zahtjeve prema djelu. S obzirom da su se knjige čitale u obiteljskom krugu te su se

²⁴ Stipčević, Aleksandar. Nav. dj. (2008.), str. 142. - 154. Citirano prema: Lakuš, Jelena. Pisac i čitatelji: fenomen posveta kolektivnom čitatelju u Dalmaciji u prvoj polovici 19.stoljeća // Libellarium: časopis za povijest pisane riječi, knjige i baštinskih ustanova, 3, 1 (2010), str.32.

²⁵ Stipčević, Aleksandar. Nav. dj. (2005.), str. 142.

²⁶ Lakuš, Jelena. Pisac i čitatelji: fenomen kolektivnog mecenatstva u Dalmaciji u prvoj polovici 19. stoljeća. // Libellarium: časopis za povijest pisane riječi, knjige i baštinskih ustanova, 2, 1(2009.), str.31.

²⁷ Isto, str. 32.

na njih pretplaćivale čitave građanske obitelji (a to znači da se htjelo i javno pokazati kako u kulturnom podizanju društvene sredine ne sudjeluje pojedinac nego čitava građanska obitelj, pri čemu je bila naglašena prisutnost njenih ženskih članova), bilo je potrebno prilagoditi ih tematski kako bi bile razumljive svim članovima obitelji. Također, ustanovljava se novi odnos pisca i čitatelja, koji više nije podanički, kako je to bilo kod individualnog mecenatstva, već postaje u neku ruku ravnopravan jer nestaje staleške granice odnosno razlike, pa po prvi puta pisci i i ti novi čitatelji imaju iste interese jer pripadaju istom, građanskom staležu.²⁸ Dakako, čitatelje je valjalo pridobiti za davanje financijske potpore za tiskanje nekog djela ili časopisa.

S tim su se problemom pisci suočili i u prvoj polovici 19. stoljeća jer najčešće nisu mogli sami financirati tiskanje svojih djela. Tiskari odnosno izdavači, pak, nisu su se htjeli upuštati u posao tiskanja ako nisu imali sigurno pokriće svih troškova. Zato su, obično u časopisima, tiskani pozivi na pretplatu u obliku oglasa, svojevrsnih reklama djela koje se namjeravalo tiskati. U njima se vrlo često obećavalo da će se imena gospode pretplatnika, kao i njihovih sakupljača (povjerenika),²⁹ tiskati u samome djelu, na početku ili na kraju, ako potpomognu izdavanje svojim novčanim prilogom. Neki su tiskari bez problema uspjeli sakupiti željeni broj pretplatnika te tiskati određenu knjigu ili časopis. No, od nekih se izdanja moralo odustati zbog nedovoljnog broja pretplatnika, s tim da je onda vraćen novac svima koji su se zapisali da će određenu knjigu kupiti. Slaba platežna moć, a nerijetko i nezainteresiranost, odnosno raznolik literarni ukus, razlozi su zbog kojih se za određenu knjigu nije mogao pronaći dostatan broj pretplatnika koji bi omogućio da se knjiga i tiska.

Unatoč tome, pisci i tiskari, odnosno izdavači na sve su se moguće načine trudili da se ljudi odazovu pozivima na pretplatu, najviše izravnim nagovaranjem putem poziva na pretplatu, te tako omogućue tiskanje.³⁰ S pozivom na pretplatu potencijalnim se pretplatnicima, kao što je već spomenuto, najčešće obećavalo da će im imena biti objavljena u pretplatničkim listama. Korist objavljivanja popisa pretplatnika bila je obostrana, jer su tako i pisci postizali veći ugled u društvu, posebice ako se na neku knjigu pretplatila u to vrijeme važna osoba.³¹ Pretplata, odnosno svota traženoga novca, mogla se otplaćivati obročno prije tiskanja ili kada knjiga stigne u ruke svome novom vlasniku. Nije rijetka bila pojava da oni koji preporučue knjigu prijatelju, odnosno skupe još pretplatnika, dobiju na poklon po jedan primjerak svake novotiskane knjige. Posrednici koji su imali zadatak da prikupljaju

²⁸ Pavić, Milorad. Nav. dj., str. 700.

²⁹ U pojedinim su se mjestima određivali povjerenici, u narodu poznati i ugledni članovi društva, koji su bili dužni nalaziti i popisivati pretplatnike. Više vidjeti u: Stipčević, Aleksandar. Nav. dj. (2005.), str.89.

³⁰ Isto, str. 117.

³¹ Isto, str. 89.

pretplatnike u ime pisca bili su vrlo česti jer je nekim piscima veliki problem predstavljalo to što su u svome narodu bili nepoznati jer su se školovali u inozemstvu, pa sami u domovini nisu nikoga poznavali.

Antun Barac u svom članku *O pretplatnicima, kupcima i čitaocima hrvatskih knjiga i časopisa* ističe da je „za svaki [...] list važno znati kud mu se ponajviše nalazi čitatelja, kakova li su stališa i zanimanja“³² kako bi prema tome mogao odrediti svoj daljnji rad, no, zaključuje da broj pretplatnika nekog lista ne znači ujedno veličinu neke književne publike, budući da čitatelji ne moraju nužno biti i kupci, a knjige se mogu i posuđivati u knjižnicama i čitati u čitaonicama.³³ Puno je časopisa u interesu vlastite reputacije prikrivalo pravo troškovno stanje, a odnos između pisca i čitatelja bio je poprilično napet u oba smjera - pisci se ljute što čitatelji ne kupuju knjige, a oni koji kupuju žele dobiti više za svoj novac itd. Što se izdavanja knjiga tiče, još je teže iznijeti pouzdane brojke, jer privatni izdavači, kako navodi Barac, gotovo nikad nisu bili iskreni niti prema piscu, niti prema publici.³⁴

Teško stanje s pretplatom trajalo je sve do ilirskog pokreta, kako zbog nepismenosti tako i zbog neimaštine, no situacija će se promijeniti kada pretplata i kupovanje knjiga na narodnom jeziku dobiju nacionalnu obojenost i postanu motiv za buđenje nacionalne svijesti. Financiranje izdavanja djela metodom pretplate koristilo se i ranije, no upravo je glavnim sudionicima Hrvatskog narodnog preporoda ta metoda bila najpogodniji način za uključivanje širih društvenih slojeva u sami pokret.³⁵ U drugoj polovici 19. stoljeća situacija se počela popravljati zahvaljujući izdanjima Matice Hrvatske koja su se uspjela proširiti u narodu.³⁶

Postojala je značajna razlika u ulozi pretplate kod izdavanja knjiga i izdavanja časopisa. Pretplata za knjige bila je važna, čak ponekad neophodna, da bi se knjiga tiskala, no kada bi jednom bili podmireni troškovi pripreme rukopisa i tiskanja, knjiga se mogla prodavati dugi niz godina, što znači da se dobit od tiskanja knjige realizirala neovisno o daljnjim ulaganjima. Jedini troškovi mogli su se odnositi na skladištenje i distribuciju knjige. S periodičnim publikacijama sve je bilo drukčije. Novine ili časopisi morali su izlaziti u određenim vremenskim rokovima (tjedno, mjesečno) i prodati se u vrlo kratkom roku, a neprodani primjerci vraćali su se izdavaču, bez ikakve nade da će se moći kasnije prodati.³⁷

³² Barac, Antun. *O pretplatnicima, kupcima i čitaocima hrvatskih knjiga i časopisa*.// 15 dana: kronika naše kulture 3, 1(1933), str. 1.

³³ Isto.

³⁴ Isto, str. 2.

³⁵ Stipčević, Aleksandar. *Nav. dj.* (2008.), str.82.

³⁶ Matica Hrvatska od 1842. godine izdaje knjige, književne i znanstvene časopise, a danas je najvažniji i najveći nakladnik knjiga i časopisa u Hrvatskoj.

³⁷ Stipčević, Aleksandar. *Nav. dj.* (2005.), str.119.

Upravo se zato nijedan nakladnik nije upuštao u izdavanje lista ili časopisa ako nije imao dovoljan broj pretplatnika odnosno ako nije imao osiguran novac od državnih vlasti ili nekoga sigurnog izvora financiranja. Iznimku je činio prvi časopis na hrvatskome jeziku u Dalmaciji, *Il Regio Dalmata-Kraglski Dalmatin* (1806. – 1810.),³⁸ službeni list političke uprave tijekom francuske okupacije Dalmacije, kojeg su *moral*i kupovati državni činovnici, nastavnici u školama, vojne osobe i svi oni koji su morali biti u tijeku s naredbama francuske uprave. Pretplata mu je, dakle, bila osigurana. Stipčević navodi da je slično bilo i s nekim drugim listovima u vrijeme ilirizma kada su se pozivali pretplatnici da kupuju listove na narodnom jeziku kako bi poduprli narodnu stvar, no njih se, za razliku od gore navedenih koji su časopis *moral*i kupovati, u ovom slučaju *molilo* da to učine.³⁹ Ako bi kojim slučajem opao broj pretplatnika na novine, glavni bi urednik objavio dirljivo i dramatično pismo u kojemu suptilno kudi ljude zbog toga, optužujući ih da im nije stalo do vlastita naroda.⁴⁰ Ipak, mnoge su knjige uspjevale biti tiskane upravo zahvaljujući sustavu pretplatništva, o čemu nam svjedoče, između ostalog, i sačuvane pretplatničke liste, koje sporadično pronalazimo na cijelom hrvatskom etničom prostoru, pa tako i na području Dalmacije.

4. Dalmacija u predpreporodnom razdoblju prve polovice 19. stoljeća: društvo i kultura

Povijest Dalmacije u prvoj polovici 19. stoljeća sve do nedavno bila je relativno slabo istražena. Smatralo se da se u njoj tada nije događalo ništa bitno te da ni na kojem području nije pokazivala znakove života te se sve u njoj odvijalo po strogo ustanovljenom redu, nametnutom odozgo.⁴¹ Tek su posljednjih desetak godina zabilježena nastojanja da se to razdoblje dalmatinske prošlosti, koje obilježava, nakon četiri stotine godina kontinuirane vlasti Mlečana, kratkotrajno potpadanje Dalmacije najprije pod austrijsku, potom pod francusku, a onda konačno ponovno pod austrijsku vlast, što bolje rasvijetli.⁴² Naime, odlukom Bečkog kongresa 1815. godine Dalmacija je ušla u sustav Austrijskog Carstva, ostavši u njemu sve do propasti Austro-Ugarske Monarhije 1918. godine. Kao gospodarski nerazvijena pokrajina, Austriji je bila zanimljiva samo zbog svog strateškog položaja. Bila je

³⁸ *Il Regio Dalmata* bio je dvojezični hrvatsko-talijanski časopis.

³⁹ Stipčević, Aleksandar. Nav. dj. (2005.), str. 119.

⁴⁰ Isto.

⁴¹ Šidak, Jaroslav. Hrvatski narodni preporod; Ilirski pokret. Zagreb: Školska knjiga, 1990. Str. 99.

⁴² Problematici dotad zanemarene dalmatinske povijesti posvećena je pozornost objavom Peričićeva opsežnog djela *Povijest Dalmacije od 1797. do 1860.* u izdanju Matice Hrvatske u Zadru 2006. godine.

odvojena od hrvatskih zemalja te nije bila pod vlašću Hrvatskog sabora i bana, a poteškoće je stvarala i ekonomska izoliranost, kako od Banske Hrvatske, tako i od svog bosansko-hercegovačkog zaleđa.⁴³ Po dolasku, austrijske su se vlasti nemarno odnosile prema dalmatinskom gospodarstvu, pa su zapuštenost i neobrazovanost uzrokovale veliku zaostalost.⁴⁴ Poljoprivreda je bila osnovna grana proizvodnje, iako je raspoloživih obradivih površina bilo mnogo u odnosu na stanovništvo. Zemljopisni položaj je pogodovao razvoju trgovine, no razvijena je bila jedino trgovina pomorskim putem, jer je prometna povezanost s ostatkom zemlje bila izuzetno loša.⁴⁵ Prosvjetne prilike bile su nezavidne, osjećao se konstantni nedostatak učitelja, pa iako je prema polovici stoljeća broj škola rastao, on je još uvijek bio nedostatan da zadovolji tadašnje potrebe. Djeca sa sela i iz nižih gradskih slojeva mogla su se školovati samo ako su bili vladini stipendisti za školovanje budućih svećenika-župnika. U teritorijalno-upravnom smislu, Dalmacija se kao zasebna pokrajina sastojala od okruga (Zadar, Split, Dubrovnik i Kotor), kotara i općina. Lokalne samouprave nije bilo, a pokrajinsku upravu vodili su činovnici-tuđinci, dok su selima upravljali glavari i kapetani, kao neka vrst izvršne vlasti pretpostavljene pokrajinskoj.⁴⁶ Obrazovani sloj stanovnika činili su pripadnici sudske, upravne i crkvene službe.⁴⁷

Stanovništvo se Dalmacije u to doba dijelilo prema vjerskoj pripadnosti s obzirom da kriteriji za nacionalno opredijeljenje još uvijek nisu bili raščišćeni. Apsolutna većina pripadala je katoličkoj vjeroispovijesti, no bio je i znatan broj pravoslavnog stanovništva. Naime, prema statističkoj analizi iz 1844. na dalmatinskom je području živjelo oko 80 % katolika i 20 % pravoslavaca.⁴⁸ Katolici i pravoslavci u različitoj su mjeri bili podložni

⁴³ Stančić, Nikša. Hrvatski narodni preporod 1790-1848. // Katalog izložbe HNP: Hrvatska u vrijeme Ilirskog pokreta. Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 1985. Str.7.

⁴⁴ Peričić, Šime Tome. Povijest Dalmacije od 1797. do 1860. Zadar: Matica Hrvatska, 2006. Str. 306.

⁴⁵ Carinska politika Austrije sputavala je pokrajinsku trgovinu visokim nametima i trošarinama, pa je kočila i gospodarski napredak. Isto, str. 529.

⁴⁶ Isto, str. 200.

⁴⁷ Isto, str. 211.

⁴⁸ Peričić donosi te podatke referirajući se na podatke Francesca Carrare iz 1840-ih godina, prema kojima je navedeno da je u Dalmaciji živjelo nešto više od 80% pripadnika rimokatoličke vjeroispovijesti, nastanjenih uglavnom u većim gradovima, Zadru, Splitu i Dubrovniku, dok je najveća koncentracija pravoslavnog stanovništva, čak 70% od ukupnog broja, živjela na području Kotora. Postojala je i zajednica Židova nastanjenih oko Dubrovnika i Splita, dok je broj protestanata zanemariv. Isto, str. 358. Carrara, Francesco. *La Dalmazia descritta dal professore dottor Francesco Carrara [...] : con 48 tavole miniate rappresentanti i principali costumi nazionali*. Zara: fratelli Battara tipografi editori. Zadar: Battara, 1846. Str. 110.-113. Citirano prema: Peričić, Šime Tome. Nav. dj., str. 358.

Slična je situacija bila i samo nekoliko desetljeća prije. Naime, prema karti vjerske strukture stanovništva Dalmacije iz 1808.-1809. godine, koju navodi Branka Prpa Jovanović, razvidno je da je pravoslavno stanovništvo ponajprije živjelo u okolici Zadra, Novigrada i Nina. Prilično ih je velik broj bio u Skradinu i Kninu, zatim Sinju, Šibeniku i Imotskom, te nešto malo u Trogiru, Splitu i dolini Neretve. Više vidjeti u: Prpa Jovanović, Branka. *Srbsko-dalmatinski magazin 1836-1848: Preporodne ideje Srba u Dalmaciji*. Split: Književni krug, 1998.

utjecaju talijanske kulture. Austrijska vlast pokušala je sjediniti katoličku vjeru s pravoslavnom, no to im nije uspjelo zbog jakog otpora koji je pružilo pravoslavno seljaštvo i građanstvo, što svjedoči o jačini njihove nacionalne svijesti,⁴⁹ te je pravoslavno stanovništvo, za razliku od katoličkog, jače isticalo svoj nacionalni karakter, a samim time i veći otpor prema stranim vlastima.⁵⁰

U to je vrijeme više od 85 % stanovništva živjelo u selima i predgrađima većih gradova (Split, Zadar, Šibenik, Dubrovnik),⁵¹ a golemu je većinu činilo seljaštvo.⁵² No, dio je stanovništva živio i u samim gradovima. S obzirom na navedeno, možemo reći da su u Dalmaciji toga vremena postojala dva društva – gradsko i seljačko. Gradsko se društvo razvilo na uskom pojasu obale i otoka, od Novigradskog mora do Cetine te od Raba do Korčule, na području Bokokotorskog zaljeva, Budve i prostora bivše Dubrovačke republike. Seljačko društvo razvilo se na kopnenom pojasu Dalmatinske zagore od Zrmanje do Neretve, na području Makarskog primorja, na sjevernom dijelu zaljeva Boke, kao i na prostoru između Boke i Budve.⁵³

Razlike između sela i grada osjećale su se na gotovo svim razinama, kako u nacionalnoj i vjerskoj strukturi, društvenome sastavu, sudjelovanju u političkome životu, tako i u načinu života i običajima. Golema većina pokrajinskog stanovništva, pri čemu se najvećim dijelom misli na seosko stanovništvo, bila je posve isključena iz javnog života, iako su sela do neke mjere sudjelovala u političkom životu preko građanstva, a najvećim dijelom preko svećenstva.⁵⁴ Također, u selima dalmatinskog zaleđa u velikoj je mjeri živjelo pravoslavno stanovništvo, i to ponajprije u okolini Knina, Skradina i Sinja, ali i veliki broj u Zadru, Ninu i Novigradu, dok je u ostalim mjestima uz obalu i na otocima živjelo uglavnom stanovništvo rimokatoličke vjeroispovijesti.⁵⁵ Nadalje, dok je kod pučke inteligencije seljačkog društva kulturni utjecaj s Apeninskog poluotoka bio puno manji, a najveći dio puka nije niti dotakao pa su upravo oni ostali čuvari narodnoga jezika, gradsko je društvo bilo jezično gotovo sasvim

⁴⁹ Perić, Šime Tome. Nav. dj., str. 357.

⁵⁰ Šidak, Jaroslav. Nav. dj., str.100.

⁵¹ Perić, Šime Tome. Nav. dj., str. 203.

⁵² Seljaštvo je živjelo i u većini gradova, bilo je siromašno i neobrazovano, najvećim dijelom u kolonatskom odnosu. Nasuprot njemu stajalo je gradsko stanovništvo u kojem nije bilo moderne građanske klase nego se sastojalo od sloja zemljoposjednika, koji su pobirali dio prihoda od težaka-kolona, činovnika domaćega i stranog porijekla, višeg svećenstva, pripadnika slobodnih profesija - liječnika, odvjetnika, bilježnika, te od pripadnika nižih gradskih slojeva različita zanimanja (zanatlije, trgovci, mornari, ribari, nadničari). Više vidjeti u: Stančić, Nikša. Narodni preporod u Dalmaciji. // Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća. Urednica: Mirjana Gross. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1981. Str. 232.-233.

⁵³ Stančić, Nikša. Srbi i srpsko hrvatski odnosi u vrijeme narodnog preporoda 1860.-1880. // Zadarska revija, 39, 5-6 (1990), str. 593.

⁵⁴ Stančić, Nikša. Narodni preporod u Dalmaciji. // Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća. Urednica: Mirjana Gross. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1981. str.247.

⁵⁵ Prpa Jovanović, Branka. Nav. dj.

talijanizirano.⁵⁶ Službeni jezik bio je talijanski, a hrvatski je jezik, kao što je rečeno, bio potisnut, zanemaren i jako zapušten.⁵⁷ Njegovali su ga samo svećenici, osobito franjevci. U to je vrijeme bilo i više nego nužno pokrenuti buđenje nacionalne svijesti, kao i u ostalim krajevima zemlje.⁵⁸ Razvitak građanskog društva zahtijevao je uklanjanje jezične barijere između građanstva i sela uvođenjem narodnog umjesto talijanskog jezika u upravu, sudstvo i školstvo, što je trebalo omogućiti napredak u obrazovnom i društvenom smislu. Zbog toga se razdoblje prve polovice 19. stoljeća u Dalmaciji obično i naziva razdobljem predpreporoda.

Predpreporod je u Dalmaciji službeno označen pokretanjem lista *Zora Dalmatinska* 1844. godine u Zadru, iako ondje još nije postojala dovoljno snažna socijalna podloga da bi preporod imao učinka. Povlašteni društveni slojevi željeli su zadržati talijanski jezik te su se protivili sjedinjenju Dalmacije s Banskom Hrvatskom, za razliku od mlade inteligencije i sloja koji je zastupao liberalne ideje. Sjedinjenju se protivila većina dalmatinskog građanstva, osim onog na dubrovačkom i bokokotorskom području, te općenito kod dalmatinskih Srba.⁵⁹ I ovdje su se, kao i u preostalom dijelu hrvatskih zemalja, preporoditeljska nastojanja ponajprije odvijala kroz pisanu riječ, unatoč činjenici da su u to doba u cjelokupnoj knjižnoj produkciji djela tiskana na talijanskom bila najzastupljenija, dok su ona na narodnom jeziku bila zastupljena u manjem broju.⁶⁰ Uglavnom su se prevodila djela starih hrvatskih pisaca koja su potom stavljena u preporodni kontekst.⁶¹ Tek je ukidanje cenzure 1848. godine i proglašenje slobode tiska stvorilo nove društveno-političke okolnosti, što se odrazilo i na nakladništvo,⁶² a prestanak ovisnosti hrvatskih pisaca iz primorskih krajeva o inozemnim tiskarima promijenilo je uvjete tiskarske industrije. Zadar postaje najvažnije tiskarsko središte Dalmacije, iako važnu ulogu imaju i Dubrovnik i Split.

⁵⁶ Stančić, Nikša. Nav. dj. (1981.), str. 234.

⁵⁷ U Dalmaciji je postojao i problem pravopisa odnosno sukob između onih koji su željeli koristiti štokavsku ikavštinu i onih koji su koristili Gajevu štokavsku ijekavštinu, odnosno podjela između dalmatinskih katolika među kojima su se jedni htjeli sjediniti s Banskom Hrvatskom, dok su se drugi tome protivili želeći očuvati etničku pripadnost. O ovome problemu najbolje svjedoči djelovanje Ante Kuzmanića kao predvodnika struje protiv pripajanja. Više vidjeti u: Šidak, Jaroslav. Nav. dj., str.167.-170. Peričić, Šime Tome. Nav. dj., str.335.

⁵⁸ Hrvatski narodni preporod, kao organizirani pokret čiji je cilj bio mobilizacija određenih slojeva društva u procesu nacionalne integracije, zbog razlika između socijalnih struktura nije sve hrvatske pokrajine obuhvatio u isto vrijeme. Preporodni pokret pojavljivao se u njima postupno, najprije u Banskoj Hrvatskoj (ilirski pokret), a zatim u Dalmaciji i Istri.

⁵⁹ Stančić, Nikša. Nav. dj. (1981.), str. 231.

⁶⁰ Prema analizi knjižne produkcije u Dalmaciji između 1815. i 1850. od ukupno 821 tiskanih naslova, čak je 529 bilo na talijanskom jeziku, 171 na hrvatskom, 99 na latinskom, 15 na srpskom i tek 7 na njemačkom jeziku. Više vidjeti u: Lakuš, Jelena. Između govornog i pisanog jezika: višejezična nakladnička slika dalmatinskog prostora prve polovice 19. stoljeća. // Vjesnik bibliotekara. 48, 3-4(2005), str. 90. URL: [www.hkdrustvo.hr/datoteke/167/vbh/God.48\(2005\),br.3-4](http://www.hkdrustvo.hr/datoteke/167/vbh/God.48(2005),br.3-4) (2011-12-05)

⁶¹ Peričić, Šime Tome. Nav. dj., str. 339.

⁶² Lakuš, Jelena. Nav. dj. (2005.), str. 85.

Iako su, kao što je već spomenuto, u ovom razdoblju izdavačka i tiskarska djelatnost, kao i domaće knjižarsko tržište, bili još uvijek relativno siromašni, očit je sve veći značaj koji se pripisivao čitateljima, razvidan ponajprije iz fenomena pretplatništva koji upravo tada uzima svoj najveći zamah, a o kojem nam, između ostalog, svjedoče i pretplatničke liste koje pronalazimo u pojedinim knjigama, časopisima ili novinama.

5. Istraživanje: Pretplatništvo kao novi izdavačko-knjižarski fenomen na primjeru knjiga tiskanih u Dalmaciji u prvoj polovici 19.stoljeća

5. 1. Analiza pretplatničkih listi: cilj, metodologija i kriteriji istraživanja

Cilj ovoga istraživanja je, kao što je već spomenuto u uvodnome dijelu, ukazati na istraživačke mogućnosti pretplatničkih lista kao dragocjenih izvora u istraživanju povijesti knjige i čitanja. Namjera je donijeti rezultate, pretpostavke i zaključke o čitateljstvu knjiga tiskanih u Dalmaciji prve polovine 19. stoljeća i to na temelju analize brojnosti pretplatnika odabranih knjiga, njihove geografske rasprostranjenosti, područja zanimanja i spolne strukture. Istraživanje je provedeno na uzorku od pet odabranih i dostupnih popisa pretplatnika pronađenih u djelima tiskanim na dalmatinskom području u prvoj polovici 19. stoljeća, točnije, između 1835. i 1848. godine. Dvije su analizirane pretplatničke liste na talijanskom jeziku, dvije na srpskom, odnosno na ćiriličnom pismu, te jedna na hrvatskom. Riječ je o historiografskom djelu *Storia della Dalmazia* (Povijest Dalmacije) Ivana Katalinića,⁶³ tiskanom 1835. godine, djelu *Il Mare Adriatico descritto ed illustrato con notizie topografiche, idrogeologiche, fisiche, etnographice e storiche raccolte ed ordinate da Guglielmo Menis* (Jadransko more, opisano i ilustrirano topografskim, hidrogeološkim, fizičkim, etnografskim i povijesnim podacima) Guglielma Menisa⁶⁴ iz 1848. godine, koje je ponajprije bilo, kao što i sam naslov sugerira, historiografske i geografske naravi, zatim moralno-didaktičkom djelu *Mladić kako treba da se izобрази: s kratkim dodatkom kako se*

⁶³ Ivan Katalinić (1779.-1847.) bio je povjesničar i pravnik koji je za života obavljao mnoge važne funkcije na dalmatinskom području, a posebno se istaknuo na vojnom polju u ratovanjima koja su krajem 18. i početkom 19. stoljeća bila česta. Više vidjeti u: Luetić, Tihana. Katalinić Ivan. // Hrvatski biografski leksikon. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2009. URL: <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=192> (2012-06-12)

⁶⁴ U Peričićevoj Povijesti Dalmacije stoji da je Guglielmo (Wilhelm) Menis bio cijenjeni stručnjak za protuepidemijsku zaštitu i pomorsko zdravstvo; također stoji da je pripomogao razvoju medicinske znanosti u Dalmaciji te je svojim radovima zabilježen u svjetskoj literaturi. Peričić, Šime Tome. Nav. dj., str. 487.

treba na školama i po putu vladati u prijevodu Đorđa Nikolajevića⁶⁵ iz 1840. godine, književnom djelu *Anania i Sappira ili laž kažnjena na prostom i sladkom maternjem jeziku* Jovana Sundečića⁶⁶ iz 1848. godine te narativnom spjehu *Ribanje i ribarsko prigovaranje* Petra Hektorovića,⁶⁷ tiskanom 1846. godine, koje je tada, u predpreporodno vrijeme, bilo ponovno izdano jer je slavilo hrvatski jezik, odnosno isticalo „bogatstvo čistoće jezika“⁶⁸ (Tablica 1). Sva su djela tiskana u Zadru, u tiskari braće Battara,⁶⁹ a primjeri pretplatničkih listi vidljivi su u priložima (Prilozi 1. – 5.)

Podaci pronađeni na listama prevedeni su s talijanskog i srpskog (odnosno ćirilicnog pisma) na hrvatski jezik i latinicu te unešeni u program za statističku obradu podataka te je kreirana baza iz koje se kasnije radila analiza. Varijabla su dodijeljene vrijednosti ovisno o podacima raspoloživim na pronađenim listama. Podaci na listama, osim imena i prezimena pretplatnika, te posredno i njihovu spolu, najčešće donose i podatak o mjestu prebivanja i zanimanju pretplatnika te broju naručenih primjeraka. Na dvije su od analiziranih pet listi pretplatnici navedeni abecedno prema prezimenu (Hektorović, Menis), dvije donose popis prema mjestima odakle se pretplaćivalo (Nikolajević, Sundečić), a na jednoj su navedeni abecedno prema mjestima (Katalinić). Nakon raspodjele prema autorima i pripadajućim djelima, u bazi podataka pretplatnici su prema zanimanjima raspodijeljeni u sljedeće kategorije: 1) pripadnici crkvenih krugova, u koje ubrajamo nadbiskupe, biskupe, svećenike, bogoslove, kanonike i teologe, 2) trgovci, 3) državni službenici, u koje su svrstani i oblastnik,

⁶⁵ Đorđe Nikolajević je bio pravoslavni svećenik i učitelj porijeklom iz Srijema koji je materijalno i moralno potpomagao izgradnju crkava i škola na dubrovačkom području u 19. stoljeću. Prema njegovom su se modelu gradile škole i u ostalim dalmatinskim krajevima. Sudjelovao je u pokretanju i uređivanju raznih časopisa (*Dabro-bosanski Istočnik*, te *Srpsko-dalmatinski Magazin* koji je bio prva književna revija na narodnom jeziku u Dalmaciji, a u kojemu se za Nikolajevićeva uređivanja isticalo pravoslavlje i vršio utjecaj na svijest o narodnosti te političko usmjeravanje dijela stanovništva Dalmacije), pozivao je čitatelje i braću svećenike na pretplatu i suradnju, itd. Više vidjeti u: Arsić, Irena. Od srpske crkve do škole. 26/04/2008. URL: <http://www.politika.rs/rubrike/intervjui-kultura/Od-srpske-crkve-do-shkole.lt.html> (2012-03-07); Crnojević, Milica. Bibliografija časopisa *Dabro-bosanski Istočnik*, studeni 2010. URL: http://www.citaliste.com/casopis/br171/cip_milica_crnojevic.html (2012-03-07); Perišić, Šime Tome. Nav. dj., str. 369.

⁶⁶ Jovan Sundečić bio je pravoslavni svećenik i profesor na zadarskoj bogosloviji koji je svojim pjesmama bio veliki zagovaratelj književne sloge među Hrvatima i Srbima na dalmatinskom području. Jovan Sundečić (1825—1900) 19/12/2010. URL: <http://riznicasrpska.net/knjizevnost/index.php?topic=287.0> (2012-03-07)

⁶⁷ Petar Hektorović bio je hrvatski pjesnik s Hvara, plemićkog podrijetla. Napisao je spjev *Ribanje i ribarsko prigovaranje* (1556), istaknuto djelo hrvatske renesansne književnosti. „Bio je ovaj Starograđanin pjesnik humanističkih nazora, zalagao se za osnovne postulate mediteranizma, individualizam i pravdu u zavičaju. Zbog toga je bio zadivljen ljepotom baštine, vjerujući da samo uz pomoć ljepote čovjek može doći do života koji je dostojan i slobodan.“ Više vidjeti u: Novak, Slobodan Prosperov. Povijest hrvatske književnosti. Od Bašćanske ploče do danas. Zagreb: Golden marketing, 2003. Str. 46.

⁶⁸ Djelo je prvi puta tiskano 1568. u Veneciji. *Ribanje i ribarsko prigovaranje* smatra se prvom knjigom tiskanom Gajevim pravopisom u Dalmaciji. Djela starih hrvatskih pisaca najčešće su stavljena u preporodni kontekst jer se u njima ističu jezične vrijednosti. Više vidjeti u: Perišić, Šime Tome. Nav. dj., str. 339.

⁶⁹ Tiskara braće Battara i tiskara Demarchi u to su vrijeme bile jedine tiskare u Zadru. Prva je zanimljiva i zbog činjenice da su u njoj tiskane prve novine na hrvatskom jeziku, Kraglski Dalmatin, 1806. godine. Stipčević, Aleksandar. Nav. dj. (2008.), str.18.

podžupan, kancelar, konzul, dvorski službenik, revizor, razni savjetnici, tajnici, administratori, općinski praktikanti, kontrolori, carinici, poreznici i slično, 4) učenici i studenti, 5) zemljoposjednici, 6) zdravstveni djelatnici, među koje su ubrojani liječnici i farmaceuti, 7) sudci i odvjetnici, kojima su pridodani pravnici, sudski pisari, bilježnici, tumači, predsjednici suda te tajnici suda, 8) profesori i učitelji, u čiju su kategoriju stavljeni i ravnatelji škola i njihovi zamjenici, odgojitelji u internatu i knjižničari, 9) pripadnici vojske i policije, kao što su kapetani, pukovnici, policijski savjetnici, pomoćnici vojne vlade i stručnjaci za tenkove, te 10) kategorija „ostali“ u koju su smještena zanimanja koja također vrijedi spomenuti, ali su bila rijetka među pretplatnicima, kao što su bili konzervator, inženjer, geodeta, obućar, tipograf, zlatar, pekar, umirovljenik ili, jednostavno, ljubitelj književnosti. Za 247 pretplatnika, odnosno 20,4 % nema podatka o zanimanju, no pretpostavlja se da rezultati analize ne bi bili bitno drugačiji. U varijabli „mjesto“ dodijeljene su vrijednosti gradovima iz kojih se pretplaćivalo, s tim da su mjesta na otocima svedena na zajednički nazivnik, odnosno ime samoga otoka. Prema regionalnoj pripadnosti u bazi podataka pretplatnici su razvrstani u sljedeće regije, slijedeći povijesne granice toga vremena: 1) Dalmacija, 2) Banska Hrvatska i Slavonija, 3) Vojna krajina, 4) Italija, 5) Osmansko Carstvo, 6) Austrija te 7) „ostalo“, u koju su svrstani pretplatnici koje se nije moglo sa sigurnošću staviti niti u jednu od navedenih regija. Za nešto više od 4 % pretplatnika, odnosno njih pedesetak, nije bilo podataka o mjestu odakle su se pretplatili, pa tako ni o regiji prebivanja, pa su oni uvršteni u kategoriju „nema podatka“. Nadalje, podatak o broju naručenih primjeraka knjige nije uvijek bio broičano izražen. Međutim, pretpostavljamo da su oni pretplatnici kod kojih ne pronalazimo taj podatak naručili samo po jedan primjerak. Takvih je bilo čak 99 %, a tek ih je nekoliko kupilo više primjeraka istog djela. Varijabla „spol pretplatnika“ kreirana je kako bi se, uz ostale, dobio i podatak o omjeru pripadnika muškog u odnosu na ženski spol.

Poteškoće u istraživanju stvarali su neujednačeni i nepotpuni podaci o pretplatnicima, budući da nisu sve liste sadržavale sve podatke za unošenje po unaprijed definiranim varijablama. Tako, primjerice, najmanje podataka o zanimanjima pretplatnika ima na popisu za Katalinića (oko 5 %), a najviše podataka o mjestu pretplaćivanja nedostaje kod Sundečića (oko 4 %). Također, poteškoću je činila i činjenica da su neki od pretplatnika istodobno vršili više funkcija, odnosno imali nekoliko zanimanja, pa je bilo prilično teško odrediti u koju ih kategoriju svrstati. Primjerice, poznato je da su svećenici kroz povijest bili izrazito aktivni u opismenjavanju i obrazovanju puka te uz svoju primarnu svećeničku funkciju obnašali i onu učitelja. Međutim, u bazi podataka oni su svrstani u kategoriju pripadnika crkvenih redova.

Vezano uz navedenu kategoriju, zbog neujednačenosti podataka nije rađena distinkcija između pripadnika katoličkih i pravoslavnih crkvenih krugova, no to bi možda bilo moguće učiniti konzultiranjem dodatne sekundarne literature, enciklopedija i biografskih leksikona, što premašuje okvire ovog diplomskog rada. Također, i među državnim službenicima je bilo onih koji su obnašali više funkcija. Primjerice, savjetnik vlade vršio je i dužnost upravljanja lokalnim financijama, pa su stoga obje funkcije objedinjene kategorijom državnih službenika. Nadalje, poteškoću je činila i činjenica da se politička karta Europe prve polovice 19. stoljeća razlikovala od današnje. Kako bi se taj problem prevladao, odlučeno je da se pri određivanju regionalne pripadnosti pretplatnika poštuju povijesne granice prve polovice 19. stoljeća, iz kojeg datiraju i knjige u kojima su identificirane pretplatničke liste. No, radi lakšeg razumijevanja problematike regionalne disperzije pretplatnika kod pojedinih se varijabla slijedio obrnuti obrazac, što je vidljivo na primjeru vrijednosti varijable *regija: Italija* koja je kreirana uvjetno s obzirom da je Kraljevina Italija stvorena tek 1861. godine, a do konačnog je ujedinjenja došlo 1870. godine. Također, neki su današnji talijanski gradovi u regionalnoj podjeli uvršteni pod Austriju, npr. Trst, Venecija i Brescia, a također i hrvatski otok Krk. Kao posljednja u nizu poteškoća navodi se ona vezana uz spol pretplatnika. Problem je stvaralo to što je ponegdje uz prezime naveden samo inicijal imena, pa se ne može sa sigurnošću znati je li riječ o muškarcu ili ženi, pa su takvi slučajevi svrstani u kategoriju „nepoznato“.⁷⁰ No, unatoč spomenutim poteškoćama, analizom se podataka ipak moglo doći do nekih općih zaključaka.

⁷⁰ Ukupno ih u ovoj kategoriji brojimo 18, što iznosi 1,5 % od ukupnog broja pretplatnika; najviše je takvih primjera bilo na pretplatničkoj listi za G.Menisa, a svi su dolazili iz talijanskog grada Alessandrie. Također, bilo je slučajeva u kojima se otac zapisao da će kupiti knjigu za svoju kćer/i, pa se, pod pretpostavkom da su te knjige naposljetku čitale žene, takve primjere svrstalo u kategoriju ženskog spola.

Tablica 1. Popis djela s analiziranim pretplatničkim listama

AUTOR DJELA	NASLOV DJELA	MJESTO, TISKARA I GODINA IZDANJA	BROJ PRETPLA TNIKA
Ivan Katalinić	<i>Storia della Dalmazia</i>	Zadar, Battara, 1835.	492
Đorđe Nikolajević	<i>Mladić kako treba da se izobrazi: s kratkim dodatkom kako se treba na školama i po putu vladati</i>	Zadar, Battara, 1840.	213
Petar Hektorović	<i>Ribanje i ribarsko prigovaranje</i>	Zadar, Battara, 1846	145
Guglielmo Menis	<i>Il Mare Adriatico descritto ed illustrato con notizie topografische, idrogeologiche, fisiche, etnographice e storiche raccolte ed ordinate da Guglielmo Menis</i>	Zadar, Battara, 1848.	179
Jovan Sundečić	<i>Anania i Sapphira ili laž kažnjena na prostom i sladkom maternjem jeziku</i>	Zadar, Battara, 1848.	181

5. 2. Rezultati istraživanja

5. 2. 1. Brojnost pretplatnika

Kvantitativna je analiza pretplatnika, kao što je vidljivo iz Tablice 1. u kojoj su analizirane pretplatničke liste kronološki poredane prema godini izdanja, pokazala da se

najviše čitatelja pretplatilo na djelo Ivana Katalinića *Storia della Dalmazia*, njih čak 492.⁷¹ Što je bio razlog više nego dvostrukog broja pretplatnika u odnosu na ostala djela, teško možemo sa sigurnošću znati. Činjenica jest da je djelo bilo historiografske naravi, obrađujući, uslijed porasta interesa za društvene i prirodne znanosti, temu povijesti Dalmacije, i to od najstarijega doba do propasti Mletačke Republike, te da je bilo pisano u slavenskom duhu te, kao takvo, izazvalo pozitivne odjeke u preporodnim krugovima, unatoč tomu što je bilo tiskano na talijanskom jeziku.⁷² Zanimljivo je da je djelo bilo tiskano 1835. godine, upravo one godine koja označava početak Ilirskog pokreta u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji, no teško da u toj činjenici možemo pronaći razloge tolike njegove popularnosti jer u pretplatničkoj listi pronalazimo samo sedam pretplatnika s područja Banske Hrvatske i Slavonije. Jedino što možemo zaključiti jest da su se preporodna gibanja iz susjedne Banske Hrvatske i Slavonije zasigurno odrazila i na prostor Dalmacije,⁷³ pa odatle povećano zanimanje čitatelja za narodnu prošlost. Zanimanje je za djela samoga autora očito postojalo i kasnije jer je i drugo njegovo djelo *Memorie degli avvenimenti successi in Dalmazia dopo la caduta della Repubblica Veneta con un saggio sull'amministrazione pubblica veneta e del Regno d'Italia* (Sjećanja na događaje koji su se zbili u Dalmaciji nakon propasti Mletačke Republike s dodatkom na temu javne mletačke uprave i uprave Kraljevine Italije), izdano u Splitu 1841. godine, također naišlo na živi odjek na području Dalmacije.⁷⁴ Ne treba zaboraviti niti činjenicu da je sustav pretplatništva tek tada počeo uzimati maha, izazivajući stoga i vrlo vjerojatno veliki interes. Moguće je da su česti pozivi na pretplatu knjiga i časopisa kojima su idućih desetljeća čitatelji bili zasuti, doveli do prezasićenosti i pada interesa za financijskim podupiranjem pisaca, odnosno tiskara-izdavača.

Uglavnom, podaci na pretplatničkoj listi, odnosno popis osoba koje su se zapisale da će kupiti Katalinićevo djelo o povijesti Dalmacije, razvrstani su abecednim redom prema

⁷¹ To je u ono vrijeme bio prosječan broj u kojem se neka knjiga mogla raspacati, navodi Barac. Usporedi li se broj pretplatnika za knjigu Stanka Vraza *Gusle i tambure* tiskanu 1845., ta se pretpostavka može i potvrditi, budući da je navedeno Vrazovo djelo skupilo nešto preko 600 pretplatnika prema Barcu, odnosno 518 pretplatnika prema Stipčeviću. Međutim, postavlja se pitanje je li to slučaj samo sa knjigama na hrvatskom jeziku ili vrijedi i za naš primjer na talijanskom. Više vidjeti u: Barac, Antun. Nav. dj., str. 2. ; Stipčević, Aleksandar. Nav. dj. (2008.), str. 83.

⁷² Pripremljeno izdanje na hrvatskom jeziku zbog novčanih neprilika nikad nije izdano. U novijoj je historiografiji odbačeno Katalinićevo pisanje o najstarijoj prošlosti Dalmacije, no djelo mu je prihvaćeno naročito zbog vrijednosti i vjerodostojnosti podataka za povijest Dalmacije 17. i 18. stoljeća. Šidak, Jaroslav. Nav. dj., str. 167.

⁷³ Šidak, Jaroslav. Nav. dj., str. 164.

⁷⁴ Ovo je djelo svojim sadržajem djelovalo na uspavanu obrazovanu građansku sredinu u Dalmaciji, jer je Katalinić, „izlažući prvi put javnosti vrline dalmatinskog Zagorca, ocrtao i njegovu potpunu zapuštenost, kao posljedicu jasnog gospodarskog stanja u koje ga je bacila mletačka kolonijalna uprava.“ U tom je djelu Katalinić otkrio javnosti bijedni položaj seljaka iz Dalmatinske zagore u vrijeme mletačke vlasti, a vrlo je vjerojatno aludirao na jednako bijedni položaj u kojem su bili i za tadašnje austrijske uprave. Isto, str. 167.

mjestima odakle su bili pretplaćeni, a unutar toga abecedno prema prezimenima pretplatnika (Prilog 1). Uz podatak o mjestu prebivanja te imenu i prezimenu pretplatnika, a posredno i njihovu spolu, gotovo u pravilu pronalazimo i podatak o njihovu zanimanju, s tim da su slučajevi kod kojih ne piše točno zanimanje, ali ispred imena stoji titula „don“ uvršteni u kategoriju pripadnika crkvenih krugova. Broj primjeraka je izražen tek kod nekoliko imena, podrazumijevajući da su svi ostali naručili po jedan. Prvo na popisu nabrojanih pretplatnika koji dolaze iz Zadra nalazi se ime austrijskog namjesnika i guvernera Dalmacije, Vjenceslava Wettera von Lilienberga, koji je svojim ugledom trebao vrlo vjerojatno jamčiti kvalitetu i značaj samoga djela. Također se među pretplatnicima iz Zadra, iako Splitsanin, našao i Francesco Carrara, „jedan od najvažnijih istraživača i pisaca o starinama prve polovice XIX. stoljeća na hrvatskome tlu“. ⁷⁵ Zanimljivo je spomenuti da se među pretplatnicima nalazi i tipograf Giovanni Demarchi, vlasnik jedne od dviju tiskara koje su tada postojale u Zadru, koji se možda pretplatio na djelo konkurentske izdavačke kuće kako bi pratio njihov rad i išao u korak s njihovim poslovanjem. Također, moguće je da je primjerak knjige kupio za svoju knjižaru, ⁷⁶ a možda ga je jednostavno zanimala povijest Dalmacije. No, osim individualnih pretplatnika, na listi pronalazimo i one kolektivne, u ovom slučaju kancelariju mađarskog bojnog stacionara i kancelariju okružnog suda, pa, iako nije naveden broj naručenih primjeraka, moguće je pretpostaviti da je i taj jedan jedini naručeni primjerak kružio među zaposlenicima, pa samim time imao i više čitatelja.

Iako je nakon Katalinićeva djela najviše pretplatnika (riječ je zapravo o pretplatama s obzirom da su se neki pretplatnici pretplatili na više primjeraka) imalo moralno – poučno djelo *Mladić kako treba da se izобрази. S kratkim dodatkom kako se treba na školama i po putu vladati* u prijevodu pravoslavnog svećenika i učitelja Đorđa Nikolajevića, njih 213, treba ipak zamijetiti da je riječ o gotovo tri stotine pretplatnika manje nego na Katalinićevu povijest Dalmacije. I pretplatnici na ovo djelo razvrstani su prema gradovima iz kojih su se pretplaćivali, iako ne azbučno. ⁷⁷ Niti sami pretplatnici unutar gradova nisu razvrstani azbučno prema prezimenu (Prilog 2.). Uz neke gradove navodi se i ime povjerenika, odnosno

⁷⁵ Njegovo ime zanimljivo je jer autor djela „*La Dalmazia descritta dal professore dottor Francesco Carrara ...: con 48 tavole miniate rappresentanti i principali costumi nazionali. Zara: fratelli Battara tipografi editori*“ u kojem je također pronađen popis pretplatnika. Riječ je istodobno o jednom od nedovoljno istraženih protagonista rane povijesti konzervatorskoga djelovanja u Hrvatskoj, polihistoru, etnografu, političkom geografu, prirodoslovcu, povjesničaru kulture Splita i Poljica, talijanske književne povijesti, numizmatičaru i arheologu. Više vidjeti u: Moderna vremena. URL: <http://www.mvinfo.hr/najnovije-knjige-opsirnije.php?ppar=6725> (2011-11-19)

⁷⁶ Katić, Mirisa. Marina Battara, prva zadarska tiskarica: 1770–1859., Vjesnik bibliotekara Hrvatske 48, 3/4(2005), str. 159–184. URL: [www.hkdrustvo.hr/datoteke/169/vbh/God.48\(2005\).br.3-4](http://www.hkdrustvo.hr/datoteke/169/vbh/God.48(2005).br.3-4) (2012-29-06) Str. 171.

⁷⁷ Pretplatnička je lista tiskana na starocrkvenoj ćirilici.

sakupljača pretplatnika, vjerojatno poznatih i uglednih članova društva, pa je tako pretplatnike iz Šibenika prikupljao stanoviti profesor Čurlić, iz Kotora gospodin Nikola Radičević, iz Morinja paroh Berberović, iz Budve gospodin Jerej Gregović, iz Skradina paroh Vučković, iz Neretve gospodin Grušić, iz Zrenjanina braća Peić, iz Karlovca gospodin Jovan Janković, iz Mitrovice trgovac Jovan Popović. Podaci o zanimanju pretplatnika katkada su navođeni pojedinačno, uz svakog pojedinog pretplatnika, a katkada se to čini sumarno, pa tako na pretplatničkoj listi pronalazimo, primjerice, da su se u Dubrovniku na knjigu pretplatili *gospoda trgovci i rodoljubivi srblji*, koji se potom navode imenom i prezimenom, a gotovo u pravilu se ističe i broj naručenih primjeraka. Zanimljivo je i da je bilo slučajeva kada su se pretplatnici pretplatili u nečije ime, npr. iz Kotora g. *Ilija Radičević, kapetan pomorski, za sina Spira*, ili npr. iz Budve g. *Spiridon Petrović za sina Petra*. Na vrhu pretplatničke liste, koja počinje popisom pretplatnika iz Dubrovnika, nalaze se posebno istaknuta dva imena. Riječ je o ruskom vojnom konzulu Jeremiji Gagiću, koji je naručio jedan primjerak knjige za svoga sina Vladimira, a pronalazimo ga i među pretplatnicima na Katalinića, te o Ivanu Franji Jukiću *Bošnjaku*, bosanskom franjevcu, prosvjetitelju, etnografu, pjesniku i književniku.⁷⁸ Razloge zbog kojih su upravo ta dva imena istaknuta na pretplatničkoj listi možda bismo mogli pronaći u političkim ili čak osobnim vezama pravoslavnog paroha Nikolajevića s Rusijom i susjednom Bosnom. No, to bi, dakako, zahtjevalo podrobnije istraživanje. Također, jednako kao i u prethodnoj pretplatničkoj listi, uz individualne pretplatnike, pronalazimo i one kolektivne, a riječ je o dalmatinskim pravoslavnim manastirima Savina, Krka i Dragović, koji su naručili po dva, odnosno po tri primjerka. Još je veći broj primjeraka, njih čak deset, naručilo *pravoslavno obšestvo slaveno-srbsko Karlštatdsko*, koje također možemo smatrati primjerom kolektivnog pretplatnika. Međutim, iz kojeg je razloga karlovačko *obšestvo* naručilo tako veliki broj primjeraka ove knjige, teško možemo doznati samo iščitavanjem podataka s pretplatničke liste.

Nadalje, na djelo pravoslavnog svećenika i profesora zadarske bogoslovije Jovana Sundečića *Anania i Sappira ili laž kažnjena na prostom i sladkom maternjem jeziku* pretplatio se tek nešto manji broj pretplatnika, njih 181. Pretplatnici su i na ovoj listi razvrstani prema mjestu njihova prebivanja (Prilog 3.). Zanimanja su pretplatnika, jednako kao i kod prethodne pretplatničke liste, često navedena skupno, prije nabrojavanja njihovih imena, npr. trgovci, učenici, vojnici, s ponegdje istaknutim posebnim dostignućima kao npr. *ukrašen medaljom za*

⁷⁸ Ivan Franjo Jukić bio je pučki prosvjetitelj i publicist koji je djelovao na području Hrvatske i Bosne, često pod pseudonimima I. F. Jukić Banjalučanin ili Slavoljub Bošnjak. Kovačić, Anto Slavko. Ivan Franjo Jukić (1818.-1857.). // Hrvatski biografski leksikon. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2005. URL: <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=150> (2012-06-25)

svoju hrabrost, ili, jednostavno, žitelji, a ponegdje je navedeno i ime škole. Istaknuta su imena osoba koje su iz pojedinih gradova poslale popise pretplatnika, pa je tako popis pretplatnika iz Drniša poslan od administratora pravoslavne parohije Neofita Njeguša, iz Dubrovnika, što je vrlo zanimljivo, upravo od strane pravoslavnog paroha Đorđa Nikolajevića, iz Zadra od strane studenta teologije pete godine Jakova Ardalića, iz Imotskog od strane *tutora crkvenog* gospodina Marka Sundečića, iz Knina od strane vrbničkog paroha Spiridona Dobrijevića, iz Maine od strane paroha jereja Filipa Tanovića, iz Obrovca od administratora parohijskog jereja Kirila Žeželja. Vidljivo je da su povjerenici, odnosno sakupljači pretplatnika, bili mahom pripadnici crkvenih krugova. Većinu pretplatnika, kao i kod Nikolajevića, uglavnom čine autorovi sunarodnjaci Srbi, iako sporadično pronalazimo i katolike čija su imena, za razliku od ostalih pretplatnika, tiskana latiničnim slovima. U mjestu Obrovac posebno je istaknuto ime pretplatnika Stefana Simića⁷⁹ (*Živio rodoljub Simić! Živio! Živio!*), kojemu se odaje počast i izrazita zahvala što je pripomogao tiskanju djela. Sundečić poziva srpsko-dalmatinske žitelje da, pored ostalih životnih troškova, nađu sredstva koja će izdvojiti kako bi pomogli književnom stvaralaštvu koje je u to vrijeme bilo slabo, te, kako je navedeno na pretplatničkoj listi, na taj način osiguraju besmrtnost svome imenu i zadobiju ljubav svojih potomaka.

Nadalje, na djelo Guglielma Menisa *Il Mare Adriatico* pretplatio se približno isti broj pretplatnika, njih 179. Na vrhu su istaknuta tri imena, u to vrijeme važnih osoba – vojno-civilni guverner (upravnik) Ivan August Turszky, nadbiskup Giuseppe Godeassi i predsjednik suda Pietro de Burlo (Prilog 4.). Organizacija podataka na ovoj je listi ponešto drugačija jer pretplatnici nisu poredani prema gradovima već abecedno prema prezimenima pretplatnika uz koja se gotovo u pravilu nalaze njihova zanimanja i mjesto prebivanja. Broj primjeraka se ne navodi, osim kod onih koji su se pretplatili na više od jednog, a nema zabilježenih niti kolektivnih pretplatnika.

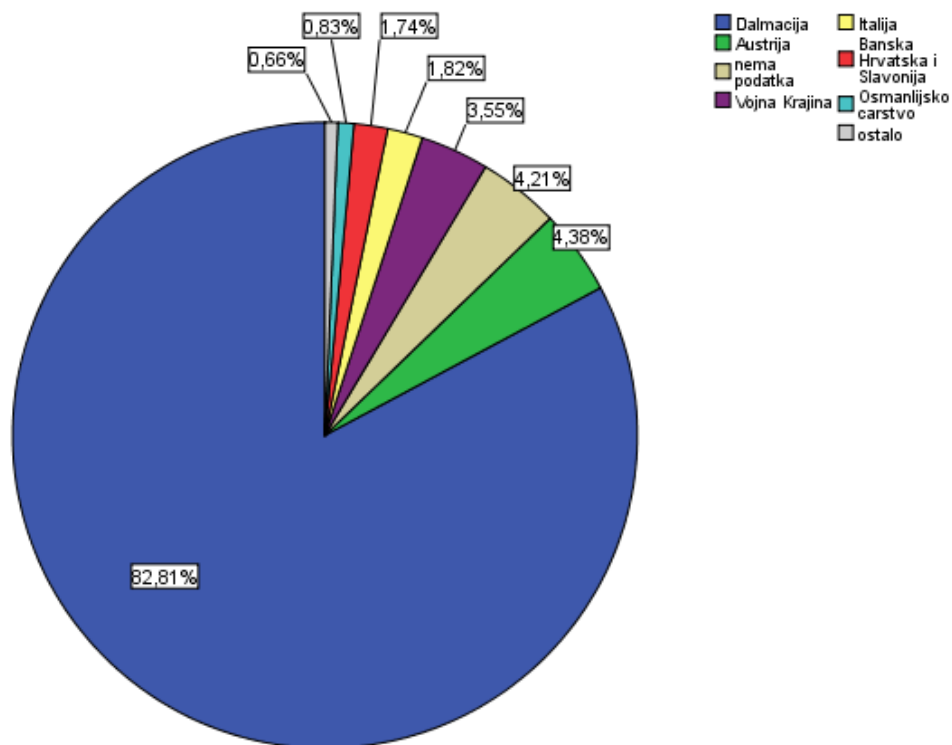
Naposljetku, na djelo renesansnog hrvatskog pjesnika Petra Hektorovića *Ribanje i ribarsko prigovaranje* pretplatio se najmanji broj pretplatnika, njih samo 145, što se čini prilično poražavajućom činjenicom imajući u vidu da je riječ o djelu starog hrvatskog pjesnika, pisanom na hrvatskom jeziku. Razlog tako malom broju pretplatnika možemo možda pronaći u činjenici da su naši ljudi, uglavnom obrazovani na stranim jezicima kojima su se nerijetko i sporazumijevali, svoj materinski jezik slabo poznavali, pa nisu niti pokazali veći interes za djelom na narodnom jeziku. No, ipak, on je postojao jer u književnom oglasu

⁷⁹ O ovom pretplatniku, nažalost, nema detaljnijih podataka.

pronađenom na pretplatničkoj listi, autora Šime Ljubića, u kojem se oglašava ponovno izdavanje Hektorovićeve djela stoji: „Deržao sam još da je stvar prudna priložiti ovome i imena blagorodnih predbroiteljah, i to za zadovoljiti one, koji su hteli da se dadu na svetlo. Evo vami dakle podobrenja, koja sam iskao navesti u priobćenju ovog slavnoga i prestaroga dela Petra Hektorevića“. I na ovoj su pretplatničkoj listi „imena gospode pridbrojnikah“ navedena abecednim redom prema prezimenu pretplatnika, a uz imena stoje zanimanja i mjesta odakle su se pretplatili (Prilog 5.). Zanimljivo je istaknuti da je, unatoč abecednom redoslijedu, prvo na popisu velikim slovima otisnuto ime hvarskog biskupa Filipa Bordinija. Ne možemo sa sigurnošću znati je li se hvarski biskup, kao ustalom i sva imena znamenitih ljudi koja se pojavljuju pri vrhu pretplatničkih lista, doista na navedeno djelo i pretplatio ili se to činilo samo iz poštovanja i/ili kako bi svojim imenom i ugledom osoba istaknuta pri vrhu privukla nove pretplatnike. Na ovoj listi se među kolektivnim pretplatnicima nalazi *seminište Zmajevičevo u Zadru*, a broj primjeraka istaknut je samo kod onih koji su se pretplatili na više od jednog primjerka. Ova je lista zanimljiva i zbog toga što se, uz niz imena koja su obilježila dalmatinski prostor toga vremena, na popisu nalazi i ime našeg poznatog jezikoslovca i jedne od vodećih osoba hrvatskog narodnog preporoda, Vjekoslava Babukića. Na popisu je naveden kao „advokat i tajnik društva narodne čitaonice u Zagrebu, profesor jezika i književnosti slavonsko harvatske“, a pretplatio se na dva primjerka knjige. Među pretplatnicima ponovno nailazimo i na ime Francesca Carrare, navedeno hrvatskom inačicom imena, Franjo Karara, *naučitelj i verli učitelj u Spliskomu seminištu* koji se, kao što je spomenuto, pretplatio i na Katalinićevo djelo.

5. 2. 2. Geografska rasprostranjenost pretplatnika

Analiza svih pet pretplatničkih lista prema geografskoj rasprostranjenosti pretplatnika (Tablica 2) pokazala je da je nedvojbeno najviše pretplatnika dolazilo s područja na kojem je svih pet knjiga i tiskano – iz Dalmacije, dok se postotak pretplatnika iz Austrije, Vojne krajine, Italije te Banske Hrvatske i Slavonije kretao u rasponu od oko 2 do oko 4 %. Najmanji je postotak pretplatnika, manje od 1 %, dolazio s prostora Osmanlijskog Carstva. Budući da za samo nešto više od 4 % pretplatnika, odnosno njih pedesetak, ne postoji podatak o mjestu i zemlji prebivanja, ove podatke možemo smatrati dovoljno reprezentativnima (Slika1).

Slika 1: Geografska rasprostranjenost pretplatnika

U Dalmaciji, iz koje je dolazilo više od 80 % pretplatnika, njih čak 1002, od kojih je najveći broj pripadao crkvenim krugovima, najviše ih se pretplatilo na Katalinićevu knjigu *Storia della Dalmazia*, dok je interes za djela pisana narodnim jezikom bio bitno manji, ali podjednak. Tek je nešto veći interes postojao za knjigu Guglielma Menisa *Il Mare Adriatico*. Nedostatak zanimanja za knjige na narodnom jeziku ne začuđuje jer je jezik obrazovanih društvenih slojeva, koji su se na knjige i pretplaćivali, bio talijanski, koji je ujedno bio i službeni jezik uprave i politike, iako se knjige, dakako, nisu birale isključivo na temelju jezika, već i na temelju cijene, vjerojatno i popularnosti autora, ali i na temelju sadržaja jer *Storia della Dalmazia* i *Il Mare Adriatico*, djela s najvećim brojem pretplatnika, bila su ponajprije povijesne naravi, s pregršt topografskih, geografskih i drugih podataka, te su se ticala prostora Dalmacije, a tiskana su u jeku predpreporodnih zbivanja, kada je interes za nacionalnom prošlošću postajao sve snažniji.

Tablica 2. Brojnost pretplatnika prema zemlji prebivanja

	Katalinić	Nikolajević	Sundečić	Menis	Hektorović	ukupno
Dalmacija	463	129	127	154	129	1002 (82,81 %)
Austrija	10	38	0	2	3	53 (4,38 %)
Vojna Krajina	11	30	2	0	0	43 (3,55 %)
Italija	1	0	0	21	0	22 (1,82 %)
Banska Hrvatska i Slavonija	7	3	0	1	10	21 (1,74 %)
Osmanlijsko carstvo	0	7	2	1	0	10 (0,8 %)
ostalo	0	6	2	0	0	8 (0,7 %)
nema podatka	0	0	48 (94,1 %)	0	3 (5,9 %)	51 (4,2 %)
ukupno	492	213	181	179	145	1210

Pretplatnici iz Austrije (domaći ljudi iz Venecije, Trsta, Beča, Zrenjanina, Brescine, Krka), koja je nakon Dalmacije imala najveći, iako bitno manji broj pretplatnika (tek nešto više od 4 %, odnosno njih 53), najvećim su brojem kupili moralno-poučno djelo pravoslavnog paroha Đorđa Nikolajevića, premda se nitko nije pretplatio, primjerice, na Sundečića. Stanoviti je interes postojao i za Katalinićevu povijest Dalmacije, no vrlo je slab ili nikakav interes postojao, uz Sundečića, za Menisa i Hektorovića. Iako za više od 50 % pretplatnika iz Austrije nema podatka o zanimanju, ipak možemo ustvrditi da je, iako malen, ipak postojao interes među pojedinim kategorijama zanimanja, a najviše ih je bilo trgovaca i državnih službenika.

Broj pretplatnika s područja Vojne Krajine bio je tek nešto manji od broja pretplatnika iz Austrije, njih 43. Najviše ih se pretplatilo na Nikolajevićovo djelo, tiskano na ćirilici, pismu koju je većinsko pravoslavno stanovništvo Vojne Krajine poznavalo. Zanimljivo, kao i kod pretplatnika s područja Austrije, ni približno sličan interes ne pronalazimo za, također ćirilčno, književno djelo pravoslavnog svećenika Jovana Sundečića. Treba također primijetiti da za Hektorovićev spjev, jednako kao i za Menisovo djelo o Jadranskom moru, na prostoru Vojne krajine nije bilo uopće zainteresiranih. Niti za jedno niti za drugo djelo nije pronađen niti jedan pretplatnik. Među pravoslavim življem očito nije postojao preveliki interes za djela

starih hrvatskih pisaca. No, teško je procijeniti zašto ne pronalazimo niti jednog pretplatnika za Menisovo djelo. Moguće je da kontinentalno stanovništvo Vojne krajine nije bilo isuviše zainteresirano niti za dalmatinske teme, premda pronalazimo nešto pretplatnika na Katalinićevo djelo o povijesti Dalmacije. Najviše pretplatnika s tog područja dolazi iz pokretljivog trgovačkog sloja, zatim iz crkvenih redova te redova profesora i učitelja. Iz kategorija državnih službenika i zemljoposjednika nalazimo samo po jednog pretplatnika.

S prostora tada još uvijek razjedinjenih talijanskih država dolazilo je još manje pretplatnika, samo 22, odnosno manje od 2 %, premda, treba naglasiti, njihov bi broj bio zasigurno veći kada bi im se pripojili pretplatnici iz Venecije i Trsta koji su se tada nalazili pod austrijskom vlašću.⁸⁰ Svi su se pretplatnici, osim jednog koji se pretplatio na Katalinićevo *Storia della Dalmazia*, pretplatili na Menisovu knjigu *Il Mare Adriatico*, dok za Nikolajevića, Sundečića i Hektorovića nije bilo uopće zainteresiranih. Zanimljivost je da o niti jednom pretplatniku s talijanskog područja nema podatka o zanimanju, tako da ne možemo diskutirati o interesnim skupinama vezanim uz pojedine grane djelatnosti, već samo pretpostaviti da je pretplatnike iz Italije na navedeno djelo privukla činjenica da je bilo pisano na talijanskom jeziku, ali vrlo vjerojatno i njegov sadržaj.

Zanimljivo, s područja Banske Hrvatske i Slavonije pretplatilo se tek dvadesetak ljudi, i to iz Zagreba i Rijeke, pri čemu se njih čak 10 pretplatilo na Hektorovićev spjev, a 7 na Katalinića. Za Sundečića nije bilo uopće zainteresiranih. Najviše je pretplatnika pripadalo kategoriji sudaca i odvjetnika, zatim državnih službenika, te po jedan pretplatnik iz svećeničkih krugova, vojske i zdravstvenih djelatnika. Tako neočekivano mali broj pretplatnika iz Banske Hrvatske i Slavonije ne ide u prilog tezi o procesu nacionalne, političke i kulturne integracije hrvatskoga naroda koja se u to vrijeme događala. No, dakako, rezultati analize samo pet pretplatničkih lista ne dopuštaju nam da donesemo neke konkretnije zaključke. U pitanju svakako nije bila samo činjenica da su dva od pet analiziranih djela bila na talijanskom jeziku (u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji njemački je jezik bio jezik obrazovanih slojeva), jer interes nije postojao, osim za Hektorovića, niti za djela na narodnom jeziku. Razlog tomu je vjerojatno činjenica da su preostala dva djela na narodnom jeziku bila tiskana ćirilicom.

Naposljetku, iz Osmanlijskog Carstva, današnjeg prostora Bosne i Hercegovine, konkretno iz Mostara, Sarajeva i Petrovca, dolazi najmanji broj pretplatnika, njih samo 10, pri čemu se njih sedmero pretplatilo na Nikolajevića, dvoje na Sundečića i jedan na Menisa, a

⁸⁰ U bazi podataka su stoga, kao što je već spomenuto, oni svrstani pod Austriju.

niti jedan na Katalinića i Hektorovića. Za većinu njih nemamo podatak o zanimanju, no znamo da su dvojica među njima bili trgovci, jedan učitelj, a jedan zdravstveni djelatnik.

Analiza zastupljenosti pojedinih mjesta u svih pet pretplatničkih listi (Tablica 3) pokazala je da je očekivano najveći broj pretplatnika, kao što je već gore istaknuto, dolazio iz Dalmacije, i to iz najvećih dalmatinskih gradova – Zadra, Splita i Dubrovnika, jer je, uostalom, ondje bila i najveća koncentracija obrazovanih ljudi. Slijede Šibenik, Trogir, Kotor, Hvar, Sinj, Korčula, Kaštela, Zrenjanin, Obrovac, itd. No, Zadar i Split su imali daleko najveći broj pretplatnika. Naime, Zadar, iz kojeg potječe čak 302 preplatnika, bio je sjedište i administrativni centar austrijske uprave, ali i najvažnije tiskarsko središte. Split, u kojem pronalazimo 141 pretplatnika, te Dubrovnik s 94 pretplatnika, također su bili važna tiskarska (i kulturna središta) te su okupljali intelektualnu elitu toga vremena. Također, Zadar, Split, Dubrovnik i Kotor bili su središta tadašnjih okruga. Slijede Šibenik i Trogir sa 52, odnosno 42 pretplatnika. Sa svojih 37 pretplatnika potom slijedi Hvar, inače rodno mjesto književnika Petra Hektorovića, gdje se od ukupno 37 pretplatnika 20 pretplatilo na Katalinića, a 17 na Hektorovića, te Sinj, u kojem se čak 34 od ukupno 35 pretplatnika zapisalo da će kupiti Katalinićevu knjigu. Najmanje je pretplatnika dolazilo iz Beča, Verone, Brescie, Opuzena, Petrovca, Biograda i Rogoznice, samo po jedan pretplatnik.

Tablica 3. Broj pretplatnika prema mjestima

MJESTO	BROJ PRETPLATNIKA
Zadar	302
Split	141
Dubrovnik	94
Šibenik	52
Trogir	42
Kotor	41
Hvar	37
Sinj	35
Korčula	28
Kaštela	26
Zrenjanin	24
Obrovac	23
Trst	21
Alessandria	21

Mitrovica	21
Brač	20
Imotski	20
Dniš	18
Knin	17
Budva	14
Skradin	11
Rijeka	11
Senj	11
Morinj	11
Makarska	10
Zagreb	10
Karlovac	9
Risan	8
Neretva	8
Perast	8
Omiš	7
Vis	6
Manastir Krka	6
Mostar	5
Prčanj	4
Venecija	4
Sarajevo	4
Herceg Novi	3
Pag	3
Manastir Savina	3
Manastir Dragović	3
Krk	2
Vrlika	2
Cavtat	2
Oraovac	2
Murter	2
Rogoznica	1
Biograd n/M	1
Petrovac	1
Opuzen	1
Brescia	1
Verona	1
Beč	1
nema podatka	51
	ukupno 1210

Imajući u vidu velike razlike između dalmatinskog grada i sela, odnosno postojanje tzv. gradskog (uski obalni pojas i otoci) i seljačkog (zaleđe) društva u Dalmaciji, o kojima je bilo riječ u prethodnim poglavljima, te činjenicu da je najveći broj pretplatnika dolazio upravo s toga prostora, provedena je analiza broja pretplatnika s obzirom na dalmatinsku specifičnu prostornu podjelu na obalu, zaleđe i otoke (Tablica 4). U pretplatničkim listama svih analiziranih knjiga uočljivo je da je najveći broj pretplatnika dolazio iz obalnog područja, gdje je živio najveći broj obrazovanih, i to ponajviše iz Zadra, ali i iz Splita i Dubrovnika, a u nešto manjem postotku i iz Šibenika, Trogira, Kotora, Kaštela, Budve, Morinja i Makarske. Najviše se stanovnika obalnog područja pretplatilo, očekivano, na Katalinićevo djelo o povijesti Dalmacije, a najmanje na Sundečićevo djelo na ćirilici, premda je interes za Nikolajevićevim djelom, jednako tako pisanim ćirilničnim pismom, postojao. Pismo stoga očito nije bio najvažniji kriterij prema kojem su se potencijalni čitatelji vodili pri odabiru djela na koje će se pretplatiti, već ipak sama narav djela. Pretplatnici iz dalmatinskog zaleđa, koji su uglavnom dolazili iz Sinja, Obrovca, Imotskog, Drniša, Knina i Skradina, ali je bilo nekoliko njih i iz pravoslavnih manastira Krke i Dragovića, te iz Vrlike i Opuzena, gotovo su podjednak interes pokazali za Katalinićevu *Povijest Dalmacije* i za djelo pravoslavnog svećenika Jovana Sundečića (za koje je u obalnom dijelu, kao što smo rekli, postojao vrlo slab interes). Potonje ne čudi jer je upravo u zaleđu bio zastupljen prilično veliki broj pravoslavnih koji su poznavali ćirilicu kojom je, kao što je u više navrata već spomenuto, djelo bilo tiskano. No čudi vrlo slab interes za Nikolajevićevo djelo, jednako tako tiskano ćirilničnim slovima. Zanimljivo je i primjetiti da se niti jedan pretplatnik iz dalmatinskog zaleđa nije pretplatio na djelo Petra Hektorovića. Naposljetku, od ukupno 96 pretplatnika s dalmatinskih otoka, najviše ih je bilo sa Hvara, Korčule i Brača, a ponešto i s Visa, Paga i Murtera. Otočani su se mahom pretplatili na Katalinića, čak 62 pretplatnika. Potom slijedi djelo povijesno poznatog Hvaranina, pjesnika Petra Hektorovića. Slab je interes postojao za Menisovo djelo, a nikakav za djela Jovana Sundečića i Đorđa Nikolajevića. Oba tiskana na ćirilici i zapravo ponajprije namijenjena pravoslavnom čitateljstvu kojega na otocima nije bilo, nisu izazvala nikakvo zanimanje.

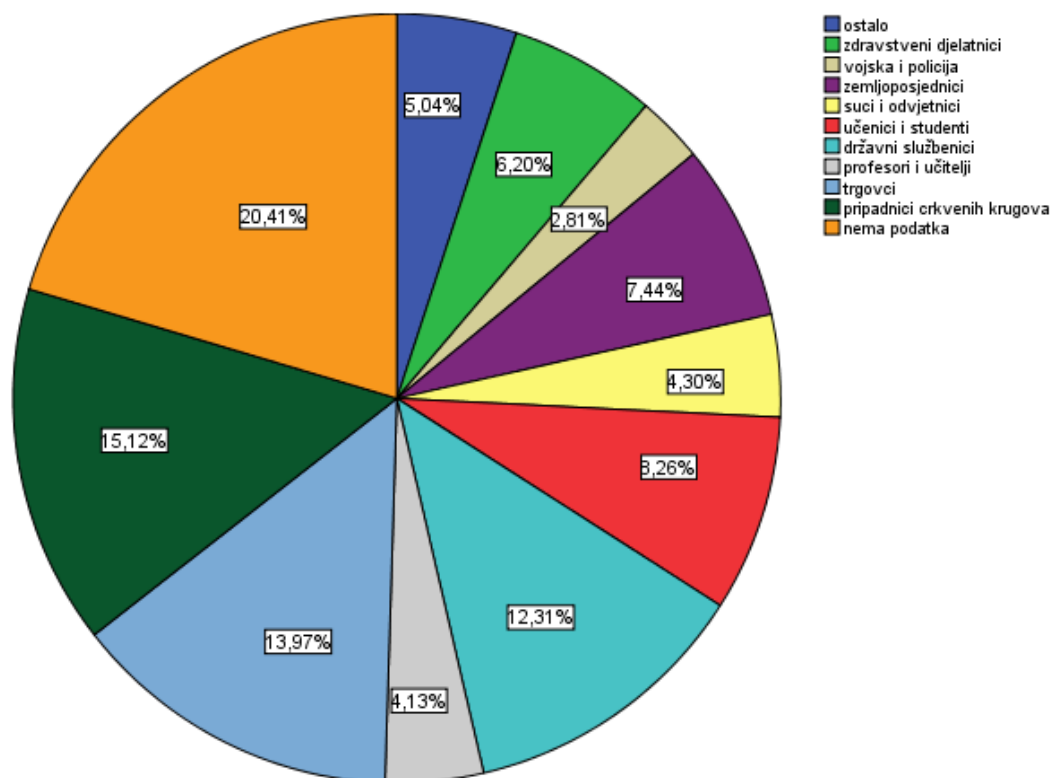
Tablica 4. Broj pretplatnika prema autoru u odnosu na dalmatinsku prostornu podjelu

	BROJ PRETPLATNIKA PREMA AUTORU					
	Katalinić	Nikolajević	Sundečić	Menis	Hektorović	ukupno
obala	347	117	65	137	104	770
zaleđe	54	12	62	8	0	136
otoci	62	0	0	9	25	96
ukupno	463	129	127	154	129	1002

5. 2. 3. Pregled pretplatnika prema zanimanjima

Analiza pretplatnika prema zanimanjima pokazala je da su najzastupljeniji bili pripadnici crkvenih redova (15,12 %),⁸¹ zatim trgovci (13,97 %) i državni službenici (12,31 %). Slijede učenici i studenti (8,26 %), zemljoposjednici (7,44 %), potom zdravstveni djelatnici (6,20 %), suci i odvjetnici (4,30 %) te učitelji i profesori (4,13 %). Najmanje je pretplatnika bilo iz redova vojske i policije (2,81 %) (Slika 2). Iako o najvećem broju pretplatnika, nešto više od 20 %, nema podatka o zanimanju, navedena nam analiza ipak daje okvirnu sliku profesionalnog profila pretplatnika.

⁸¹ Među pripadnicima crkvenih krugova koji su najzastupljeniji prema zanimanjima pretplatnika, kako je navedeno, nalazili su se nadbiskupi, biskupi, svećenici, bogoslovi, kanonici i teolozi. Iako je kod nekih bilo moguće odrediti pripadaju li rimokatoličkoj ili pravoslavnoj crkvi, te tako napraviti distinkciju, jer se u pojedinim listama to točno navodi, jednako tako ima dosta slučajeva kada to nije istaknuto, odnosno ne nailazimo na podatak niti odakle se pretplatnik pretplatio niti kojoj crkvi pripada, iako je jasno da je pripadnik crkvenih krugova. To bi, kako je navedeno u metodologiji, tek daljnjim istraživanjem, odnosno konzultiranjem sekundarne literature, biografskih leksikona i enciklopedija možda bilo moguće identificirati.

Slika 2. Raspodjela pretplatnika prema zanimanjima

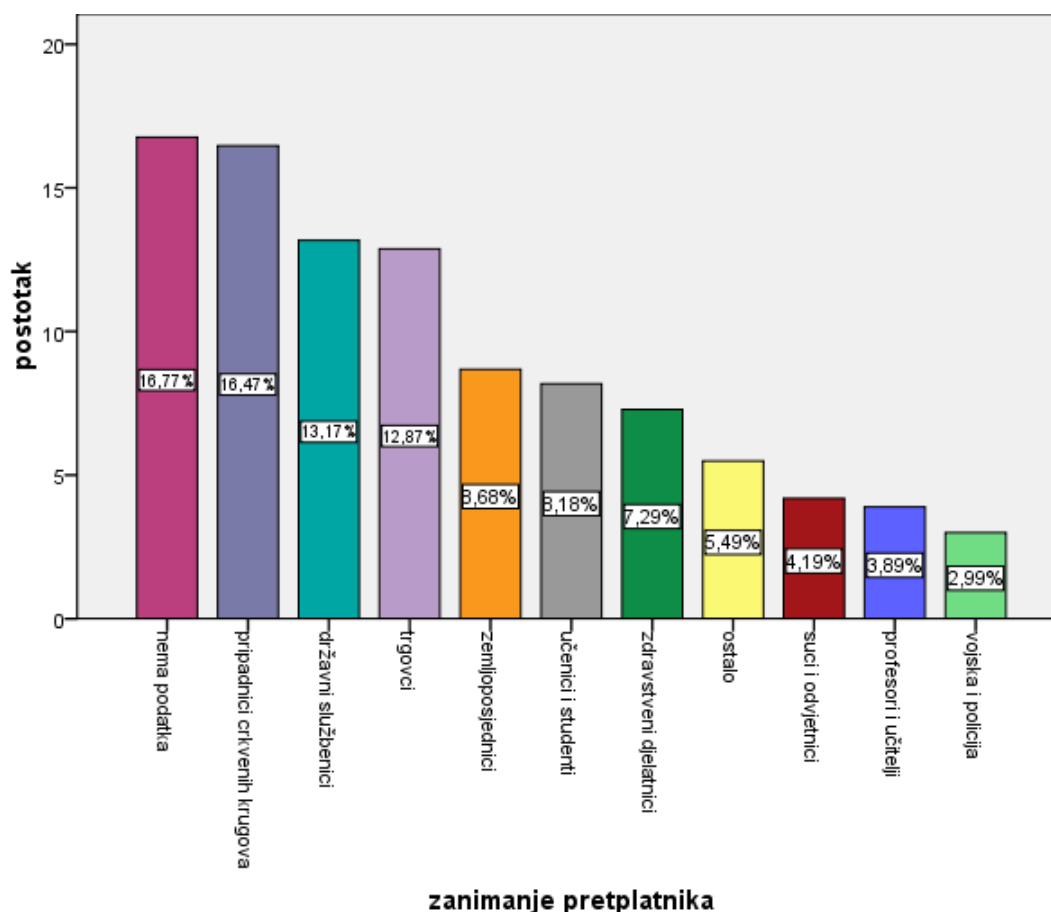
Do sličnih rezultata dolazimo i analizom pretplatničkog tijela u samoj Dalmaciji, gdje je, kao što je već spomenuto, bilo najviše pretplatnika. Činjenica da su ljudi zaposleni u sudstvu, upravi i crkvenim službama činili školovani sloj⁸² vidljiva je i iz rezultata istraživanja. Naime, najviše je pretplatnika na području Dalmacije, kao i općenito, bilo pripadnika crkvenih krugova (16,5 %), jer su pripadnici klera iznimno marili za pisanu riječ, ponajprije onu na narodnom jeziku, te radili na opismenjavanju puka. Slijede državni službenici sa zastupljenošću od 13,2 %, uglavnom podrijetlom iz sjeverne Italije, koji nisu znali hrvatski, pa su se vjerojatno zato i pretplaćivali na djela tiskana na talijanskom jeziku.⁸³ Potom slijede trgovci (12,9 %), zemljoposjednici (8,7 %), te učenici i studenti (8,2 %). Zdravstvenih djelatnika pretplatilo se 7,3 %, a sudaca i odvjetnika 4,2 %. U Dalmaciji prve polovine 19. stoljeća nedostatak učitelja bio je konstantno izražen problem,⁸⁴ pa se on očituje i u broju pretplatnika, njih samo 3,9 %. Ipak, postotak bi zasigurno bio nešto veći kada bi se

⁸² Perišić, Šime Tome. Nav. dj., str.211.

⁸³ Od ukupno 132 državna službenika, njih se čak 119 pretplatilo na djela na talijanskom jeziku.

⁸⁴ Perišić, Šime Tome. Nav. dj., str.314.

kategoriji učitelja i profesora pribrojio i dio svećenika, koji su vrlo često obnašali i tu ulogu.⁸⁵ Među vojskom i policijom bilo je najmanje pretplatnika, njih 3 % (Slika 3). Perišić piše da su u austrijskoj vojsci u prvoj polovici 19. stoljeća na području Dalmacije služili rijetki dobrovoljci te da je posebice malo među njima bilo školovanih ljudi,⁸⁶ pa je zasigurno to bio jedan od razloga zbog kojih ih u pretplatničkom tijelu pronalazimo u manjem broju.⁸⁷

Slika 3. Zanimanja pretplatnika u Dalmaciji

Promotri li se interes pojedinih skupina zanimanja prema svakome od navedenih autora, dolazi se do još nekih pretpostavki i zaključaka (Tablica 5). Pripadnici crkvenih redova su se najvećim brojem pretplatili na renesansno Hektorovićevo djelo *Ribanje i*

⁸⁵ U bazi podataka, kao što je već pojašnjeno, takvi su slučajevi stavljeni u kategoriju pripadnika crkvenih krugova.

⁸⁶ Perišić, Šime Tome. Nav. dj., str. 310.

⁸⁷ Od ukupno 34 pretplatnika iz kategorije vojske i policije, 30 ih je bilo iz Dalmacije, po jedan iz Banske Hrvatske i Slavonije i iz Austrije, te o dva nema podatka.

ribarsko prigovaranje, koje je u 19. stoljeću bilo ponovno izdano u preporodnom kontekstu budući da je, smatralo se, isticalo ljepotu i vrijednost hrvatskoga jezika. No, gotovo se podjednak broj svećenika pretplatio i na Katalinićevo povijesno djelo na talijanskom jeziku. Moguće da je razlog tomu bio autoritet samoga autora, koji je, iako pišući na talijanskom, kao časnik i povjesničar pokušavao poticati ljude i na čitanje na hrvatskom jeziku.⁸⁸ Puno manje zanimanje je među svećenicima imalo Menisovo djelo o Jadranskome more, ali i Sundečićevo djelo na ćirilici. Začuđujuće je da je vrlo slab interes postojao za moralno-poučno djelo u prijevodu pravoslavnog paroha Đorđa Nikolajevića, također na ćirilici. Možemo samo pretpostavljati da je nedostatak interesa za potonja dva djela ležao u činjenici da su pisana ćirilničnim slovima jer tematika bi zasigurno bila zanimljiva i katolicima.

Državnih službenika ima najviše pretplaćenih na Katalinićevo djelo *Storia della Dalmazia*. Je li razlog tomu bila činjenica što je djelo bilo tiskano na talijanskom jeziku, koji je bio materinski jezik većine državnih službenika, uglavnom pristiglih iz sjeverne Italije, ili, pak, sama tematika djela, opsežno opisana povijest Dalmacije za koju su možda pristigli činovnici pokazali interes, želeći upoznati prošlost prostora na koje su doselili, teško je reći. Podaci na pretplatničkim listama, nažalost, ne otkrivaju motive na pretplatu za neko djelo ili časopis, iako je jezik zasigurno bio jedan od važnijih kriterija pri odabiru knjiga, s obzirom da među državnim službenicima pronalazimo, iako u puno manjem broju, i pretplatnike na Menisovo djelo o Jadranskome more, također na talijanskom jeziku. Također, teško da su državni službenici bili primorani kupiti Katalinićevo djelo, kao što su nekada, u vrijeme francuske uprave, zajedno s nastavnicima u školama, vojnim osobama i svima drugima koji su morali biti u tijeku s naredbama francuske uprave, državni službenici bili prisiljeni pretplatiti se na službeni list političke uprave *Il Regio Dalmata – Kraglski Dalmatin*.⁸⁹ Zanimljivo je da su Nikolajević, Hektorović i Sundečić među državnim službenicima sakupili svaki po manje od 10 pretplatnika. Interes za djelima na narodnom jeziku očito nije uopće postojao.

Gotovo podjednak broj pretplatnika nalazimo među trgovcima. Najveće je zanimanje među njima izazvalo Nikolajevićevo djelo *Mladić kako treba da se izобрази: s kratkim dodatkom kako se treba na školama i po putu vladati*. Navedeno je djelo bilo moralno-didaktičke naravi, a s obzirom da su trgovci zbog svog zanimanja dosta putovali, ova im je knjiga sa svojim savjetima mogla dobro doći. Također, često mijenjajući mjesta boravišta,

⁸⁸ Godine 1845. Katalinić je nastojao od vlasti ishoditi privolu za tiskanje „Težakog prijatelja“, časopisa po uzoru na istoimeni talijanski, no zbog nedovoljnog je broja pretplatnika odustao. Isto, str. 333

⁸⁹ Stipčević, Aleksandar. Nav. dj. (2005.), str.119.

trgovci su nerijetko dolazili u dodir s novim idejnim i političkim strujanjima, razvijajući otvorenost prema zbivanjima u europskom društvu, pa među njima nalazimo i veliki broj podupiratelja nacionalnih ideja i poštovatelja nacionalne kulture. Možda su upravo svojom potporom izdavanju domaće riječi nastojali poduprijeti nacionalnu stvar i općenito preporoditeljska nastojanja. Nakon Nikolajevića, najviše je trgovaca kupilo Katalinićevu *Povijest Dalmacije*, a zatim Sundečića, dok se nitko nije pretplatio na Menisa niti na Hektorovića.

Među zemljoposjednicima gotovo u pravilu pronalazimo pretplatnike samo na Katalinićevu *Povijest Dalmacije*. Budući da su zemljoposjednici u Dalmaciji bili uglavnom plemićke obitelji talijanskog i hrvatskog podrijetla nastanjeni po gradovima, ne čudi njihova zainteresiranost za ovo djelo na talijanskome jeziku, s obzirom da je talijanski bio jezik njihova obrazovanja.⁹⁰ Hektorovićevo *Ribanje* prodano je u samo pet primjeraka, Menisovo *Il Mare Adriatico* tek jedan, dok za djela pravoslavnih autora zemljoposjednici nisu pokazivali nikakav interes.

Učenici i studenti mahom su se pretplaćivali na djela pravoslavnih paroha Sundečića i Nikolajevića, na prvog moguće stoga što je bio profesor na zadarskoj bogosloviji pa je njegovo djelo možda bilo dijelom nastavnog programa pa se učenike i studente poticalo ili obvezivalo na čitanje, a na drugog vjerojatno stoga što je, zbog svoje moralno-didaktične naravi, i bilo namijenjeno mladim ljudima. Interes je, međutim, za Menisa i Katalinića, kao i za Hektorovićevo epski spjev, bio vrlo slab. Međutim, treba imati na umu da dobiveni rezultati istraživanja ne izražavaju nužno čitateljske interese učenika i studenata, odnosno stupanj njihove potpore tadašnjem nakladništvu, jer su oni, uostalom kao i danas, zbog svoje nerijetko slabe platežne moći knjige vjerojatno posuđivali u knjižnicama ili jedni drugima.

Zdravstveni djelatnici su pretplaćeni najviše na djelo Menisa (je li tomu bio razlog činjenica da je i sam Menis bio liječnik, teško je tvrditi), zatim na Katalinića, dok se nitko nije pretplatio na djela pravoslavnih autora, a za Hektorovića tek jedna osoba. Nadalje, suci i odvjetnici najvećim su brojem pretplaćeni na Katalinićevo djelo vjerojatno iz razloga što je autor, između ostalog, bio i pravnik. Nekoliko je zainteresiranih bilo za Hektorovića i Menisa, tek jedan za Nikolajevića, dok se nitko iz od njih nije pretplatio na Sundečića. Prosvjetnih se radnika, odnosno profesora i učitelja, općenito pretplatio mali broj, što se možda može objasniti ranije navedenom činjenicom da je u Dalmaciji u prvoj polovici 19. stoljeća bio deficit ovoga zanimanja. Od ukupno 39 pretplatnika iz skupine profesora i učitelja

⁹⁰ Perišić, Šime Tome. Nav. dj., str. 211.

sedamnaestero ih je kupilo Katalinićevu knjigu, dok je nešto manji interes bio za Hektorovića, Menisa i Nikolajevića, a Sundečićevo djelo nije kupio nitko iz te struke. Iz redova vojske i policije bilo je najmanje pretplatnika. Od njih samo trideset najviše ih je pokazalo zanimanje za djelo Ivana Katalinića koji je i sam vršio važne vojne funkcije, dok nitko iz vojnih redova nije pokazao zanimanje za kupovinu knjige Jovana Sundečića, a za Hektorovića, Nikolajevića i Menisa tek nekoliko. Kategorija „ostalo“ broji 55 pretplatnika, a u njoj se nalaze obrtnici, umirovljenici i ljubitelji književnosti, dok o 16,8 % pretplatnika uopće nema podatka o zanimanju.

Tablica 5. Raspodjela pretplatnika prema zanimanjima u odnosu na autore djela, Dalmacija

	Katalinić	Nikolajević	Sundečić	Menis	Hektorović	ukupno
Pripadnici crk. krugova	54	8	21	17	65	165
drž.službenici	93	8	2	26	3	132
trgovci	38	69	22	0	0	129
zemljoposjednici	81	0	0	1	5	87
učenici i studenti	5	19	50	4	4	82
zdrav.djelatnici	27	0	0	45	1	73
suci i odvjetnici	30	1	0	5	6	42
profesori i učitelji	17	5	0	8	9	39
vojska i policija	13	6	0	8	3	30
ostalo	42	1	4	6	2	55
nema podatka	63	12	28	34	31	168
ukupno	463	129	127	154	129	1002

5. 2. 4. Spolna struktura pretplatnika

Najveći broj pretplatnika, njih gotovo 97 %, činili su muškarci, dok su žene u pretplatničkom tijelu činile samo nešto više od 1 %.⁹¹ Žene su, naime, u prošlosti općenito, ali i u prvoj polovici 19. stoljeća, bile daleko manje obrazovane od muškaraca te vrlo slabo angažirane kako u političkom tako i u kulturnom životu, a knjige i listovi koji su se izdavali najčešće nisu bili tematski prilagođeni njihovim potrebama i interesima.⁹² U kontinentalnim dijelovima Hrvatske žene su, dakako one iz plemićkih i viših građanskih krugova koje su posjedovale stanoviti stupanj višeg obrazovanja, govorile i školovale se na njemačkom jeziku, pa su čitale isključivo knjige na njemačkom. U Dalmaciji su se, pak, koristile talijanskim jezikom. Preporoditelji su ih, svjesni da trebaju pridobiti žene iz visokog društva da se uključe u preporodni pokret kako bi utjecale na druge žene, ali i na svoje muževe, nastojali uvjeriti da čitaju knjige na materinjem umjesto na stranim jezicima te su u tom pogledu poduzete mnoge inicijative.⁹³ No, najveći je broj žena ipak bio u potpunosti nepismen⁹⁴ pa je i to jedan od važnih razloga zbog kojih ih u vrlo malom postotku pronalazimo na pretplatničkim listama.

S obzirom da je njihov broj u ukupnom pretplatničkom tijelu vrlo malen, pokazalo se zanimljivim utvrditi tko su točno bile te pretplatnice te koja su od analiziranih djela s pretplatničkim listama izazivala najviše zanimanja. Najviše ženskih imena pronađeno je na pretplatničkoj listi spjeva Jovana Sundečića *Anania i Sappira ili laž kažnjena na prostom i sladkom maternjem jeziku*, ukupno jedanaest, od kojih su za tri žene primjerke naručili njihovi očevi (iz Drniša g. Petar Miović za kćeri Mariju i Ekaterinu i Andrej Jović za kćer Elenu), što je tada bila uobičajena praksa. U Dubrovniku se na isto djelo pretplatila učenica Sofija

⁹¹ Od ukupnog broja pretplatnika, 97,1 % činili su pripadnici muškog spola, zatim 1,5 % žene, dok je 1,4 % pretplatnika, odnosno njih 17, uvršteno u kategoriju „nepoznato“ budući da se, zbog načina na koji je njihovo ime upisano na listu pretplatnika, ne može jasno razaznati jesu li pripadnici muškog ili pak ženskog spola ili je, čak, možda slučaj o čitavoj obitelji.

⁹² Žene su, prema Stipčeviću, tada voljele čitati sladunjave ljubavne romane. Više vidjeti u: Stipčević, Aleksandar. Nav. dj. (2008.), str. 348.

⁹³ Primjerice, godine 1838. grof Janko Drašković, jedan od najvažnijih osoba Ilirskog pokreta, izdao je spis pod nazivom *Riječ plemenitim kćerima Ilirije* koji je pozivao žene da sudjeluju u narodnom preporodu. Žensko sudjelovanje u preporodnom pokretu proširilo se od Zagreba na ostale hrvatske zemlje, pa su i one počele sudjelovati u društvenom životu i širenju domoljublja, i to na raznovrsne načine - suradnjom i pisanjem za preporodna glasila, članstvom u ustanovama koje su bile žarišne jezgre Preporoda, te financijskim doprinosima. Isto, str. 348.; Više vidjeti u: Szabo, Agneza. O sudjelovanju žena u hrvatskom narodnom preporodu : (1835.-1848.). // Kaj : časopis za književnost, umjetnost i kulturu 28, 4/5(1995), str. 109-121.

⁹⁴ Prema podacima iz 1851.godine u civilnoj Hrvatskoj je od ukupno 229 škola samo 13 bilo ženskih, a djevojčice čiji roditelji nisu bili financijski dobrostojeći da bi ih slali u inozemstvo na školovanje, nisu imale mogućnosti da steknu gotovo nikakvo obrazovanje. Prema nekim izvorima, tvrdi Stipčević, ženama nije bilo niti mjesto u školama. Teško stanje sa ženskom nepismenošću trajalo je gotovo do kraja 19.stoljeća. Više vidjeti u: Stipčević, Aleksandar. Nav. dj. (2008.), str.352.-353.

Nikolajević, u Zadru također učenica Atanasija Ivetić te dvije *ljubiteljice srbske književnosti*: gospođa Mara Musić, *popadija* i gospoja Elisaveta Nikić, u Budvi gosp. Elisaveta Čelović-Budvanska *Srpkinja*, iz Neretve Maria Vlačić - *prava Srbkinja*, iz Obrovca gospodična Katarina Sinobad - *ljubiteljica književnosti srbske*, te u Oraovcu gospođa Aneta Milinović, *Srpkinja iz Jošice*. Na knjigu Đorđa Nikolajevića *Mladić kako treba da se izобрази: s kratkim dodatkom kako se treba na školama i po putu vladati* pretplatile su se četiri žene - *gospodične* Ekaterina i Elisaveta Vučetić i g. Ekaterina Sabljčić, sve tri iz Trsta, te trgovac Pavel Bubalović iz Bečkereka (Zrenjanin) za svoju kćer Ekaterinu. Iako namijenjeno mladićima, djevojke su možda pokazale interes za ovim djelom zbog savjeta o lijepom ponašanju, upućivanih, doduše, mladićima, ali koji su se svakako ticali i samih djevojaka. Također, s obzirom da ne možemo uvijek znati koje su među pretplaćenim ženama bile udate, osim ako to izrijekom nije naglašeno riječju „gospođica“ (podrobnijih podataka o ženama, osim imena i prezimena, na pretplatničkim listama nema), moguće je da su neke od pretplaćenih žena primjerak naručivale i za svoje sinove ili druge članove obitelji. Na jedino djelo na hrvatskome jeziku, Hektorovićevo *Ribanje i ribarsko prigovaranje*, pretplatila se tek jedna ženska osoba, Teresa Pruker iz Zadra. Je li tome razlog slaba zainteresiranost za djela stare hrvatske baštine ili općenito nedovoljno poznavanje hrvatskoga jezika, čemu se ženama neprestano zamjeralo, teško je reći. Nadalje, među pretplatnicima na Katalinićevo djelo nalazi se također ime samo jedne žene, Marijete Maričić, za koju stoji da je bila kći okružnog povjerenika (*figlia del commissario circolare*). Na pretplatničkoj listi knjige Guglielma Menisa ne pronalazimo niti jednu ženu, ali se na ovoj listi nalazi najviše pretplatnika svrstanih u kategoriju „nepoznato“, koji su navedeni samo prezimenom, ponegdje i inicijalom osobnog imena. Diskutabilno je jesu li to bile žene, koje možda nisu željele da im se objave imena (jer u razdoblju obuhvaćenom istraživanjem, pa i kasnije, to nije bila uobičajena praksa, pa se čak smatralo i društveno neprihvatljivim), ili je navedeno prezime označavalo čitavu obitelj. Zanimljivo je da su svi pretplatnici iz ove kategorije pretplaćeni iz talijanskog grada Alessandrije, pa se možda može pretpostaviti da je riječ samo o načinu na koji su pretplatnici iz toga grada popisani, no u svakom slučaju to pitanje ostaje otvoreno jer nema podrobnijih podataka.

Pretplatnica je, dakle, doista bilo vrlo malo, samo 14, odnosno 18 kada im se pridodaju žene u čije su se ime pretplatili njihovi očevi. Njihov bi broj možda bio neznatno veći uzmemo li u obzir činjenicu, kao što je već gore spomenuto, da su neki pretplatnici navedeni samo prezimenom i inicijalom imena, pa ne možemo sa sigurnošću odrediti njihov spol. Dakako, unatoč tako malenom postotku žena, čitateljica je ipak bilo zasigurno nešto više. U to

je vrijeme, naime, bilo uobičajeno da se na knjige i časopise pretplaćuju muškarci za ili u ime svojih supruge, majki ili kćeri (potonje čak pronalazimo i na analiziranim preplatničkim listama) te stoga dobivene rezultate istraživanja prema spolu valja uzeti s rezervom.

5.3. Diskusija

Kvantitativna je analiza pretplatnika čiji su popisi pronađeni u pet knjiga tiskanih u Zadru u tiskari braće Battara u prvoj polovici 19. stoljeća, odnosno u vremenskom razdoblju između 1835. i 1848. godine, pokazala da je, unatoč teškoj gospodarskoj situaciji, društvenoj i prostornoj podijeljenosti te brojnim drugim ograničavajućim čimbenicima, ipak bilo ljudi koji su marili za pisanu riječ te da je, unatoč lošoj prometnoj povezanosti hrvatskog povijesnog prostora, ali i njegova susjedstva, knjiga iz Dalmacije, odakle je bilo daleko najviše pretplatnika, gotovo 83 %, pronašla svoj put prema pretplatnicima u Austriji, Vojnoj Krajini, Italiji, Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji te Osmanlijskom Carstvu. Analiza je pokazala da je većina pretplatnika pripadala višem obrazovanom sloju koji je bio koncentriran u dalmatinskim gradovima uz obalu, pa analiza geografske rasprostranjenosti bilježi najviše zainteresiranih pretplatnika s područja Zadra, Splita i Dubrovnika, koji su u to vrijeme bili i najvažnija tiskarska i općenito kulturna središta. Budući da je na dalmatinskom prostoru živjelo oko 20 % stanovništva pravoslavne vjeroispovijesti, uz djela na latinskom, talijanskom i hrvatskom, tiskala su se i djela na srpskom jeziku i ćiriličnom pismu, te su i ona, kako je pokazalo istraživanje, imala svoju čitateljsku publiku.

Po broju pretplatnika, njih čak 492, uvjerljivo je najzastupljeniji bio autor Ivan Katalinić sa svojim povijesnim djelom *Storia della Dalmazia*, dok je najmanje zanimanja među pretplatnicima izazvalo ponovno izdano djelo stare hrvatske kulturne baštine, *Ribanje i ribarsko prigovaranje* Petra Hektorovića, koje je sakupilo samo 145 pretplatnika. Slabija se zainteresiranost za ovo djelo, s obzirom na njegovo izdanje u pretpreporodno doba, možda može objasniti činjenicom da se u to vrijeme uglavnom pisalo i čitalo na talijanskom jeziku, dok se hrvatski jezik, dakako u onom dijelu stanovništva koji se i pretplaćivao na knjige, slabo poznavao. Nadalje, među pretplatnicima, koji su bili doista širokog spektra zanimanja, najviše su knjige kupovali pripadnici crkvenih krugova, zatim državni službenici, trgovci, zemljoposjednici, učenici i studenti, nešto manje zdravstveni djelatnici, suci i odvjetnici, dok

je najmanje pretplatnika bilo među profesorima i učiteljima, te vojskom i policijom. Pripadnici su crkvenih krugova kroz povijest doista mnogo radili, kako na opismenjavanju puka, nerijetko dajući financijsko osiguranje i za daljnje školovanje, tako i stječući obrazovanje u vlastitim krugovima, pa im je knjiga u te svrhe bila potrebna, što je vidljivo i iz naših rezultata o učestalosti kupovanja. S druge se, pak, strane, kako je već navedeno, u prvoj polovici 19. stoljeća izrazito osjećao nedostatak obrazovnog kadra, koji je vidljiv i u rezultatima istraživanja, pa učitelja i profesora, pored vojske i policije, ima malo. Iako za više od 16 % pretplatnika uopće nije bio dostupan podatak o zanimanju, navedene rezultate analize ipak možemo smatrati dobrim pokazateljem profesionalnog profila pretplatnika toga vremena. Očekivano, imajući u vidu tadašnji status žena u društvu, kao i njihovu vrlo slabu pismenost, broj je žena zastupljenih u analiziranom pretplatničkom tijelu bio iznimno malen, tek nešto više od 1 %. Bilo je na pretplatničkim listama i nekih zvučnih imena, odnosno osoba značajnih za to vrijeme, poput aktualnih biskupa, guvernera, konzula i drugih, no one su vjerojatno bile isticane samo kako bi se privukao što veći broj pretplatnika te kako bi se, po uzoru na njih, i sami pretplatili te tako našli na popisu onih kojima pisana riječ nešto znači. Unatoč poteškoćama na koje se nailazilo pri unosu podataka u bazu, zbog njihove neujednačenosti i nepotpunosti, ipak se uspjela prikazati brojnost pretplatnika, njihova geografska rasprostranjenost, najčešće zastupljena zanimanja, kao i njihova zastupljenost prema spolu. Mogućnosti za daljnja istraživanja doista su velike, te bi se detaljnijom i dodatnom analizom pretplatničkoga tijela moglo doći do još nekih pretpostavki i zaključaka.

6. Zaključak

Pretplatništvo se kao novi nakladničko-knjižarski fenomen pojavilo na dalmatinskom području u prvoj polovici 19. stoljeća. Kao nov način kolektivnog financiranja izdavanja knjiga zamijenio je dotadašnji model individualnog mecenatstva koji je podrazumijevao snošenje troškova izdavanja isključivo putem jedne osobe, bogatog mecene, koji je zauzvrat tražio da mu se za njegovo dobročinstvo zahvali posvetom djela koje je pomogao izdati. S druge, pak, strane, kolektivno je mecenatstvo podrazumijevalo financiranje izdavanja djela uz pomoć sredstava prikupljenih pretplatom. U istome se razdoblju uz fenomen kolektivnog mecenatstva pojavio i fenomen posveta kolektivnom čitatelju, što ukazuje na poseban odnos koji se u ovome razdoblju počinjao razvijati između pisca i čitatelja. Kao rezultat tog novog odnosa, između ostalog, u pojedinim knjigama i časopisima toga vremena pronalazimo

pretplatničke liste koje su najčešće sadržavale podatke o imenima i prezimenima pretplatnika, njihovu spolu, zanimanju, mjestu odakle se pretplaćuju te broju naručenih, odnosno kupljenih primjeraka. Kao takve, one su vrlo koristan izvor u istraživanju povijesti knjige i čitanja jer na temelju njih možemo, barem dijelom, utvrditi čitateljski krug određene knjige ili časopisa, status samoga pisca i/ili izdavača-tiskara u društvu (jer su popisi pretplatnika bili i svojevrsna promidžba za nakladnika), te ustanoviti odnos prema knjizi i pisanoj riječi uopće. Također, uvidom u popise pretplatnika možda se mogu bolje razumijeti preporoditeljska nastojanja 19. stoljeća koja su se odvijala ponajprije kroz pisanu riječ, te utvrditi način na koji je funkcionirao sustav nakladništva u oblikovanju literarnog ukusa čitateljstva. Budući da je na proizvodnju i čitanje knjiga tada znatno utjecala geografska, politička i strateška situacija te zaposjedanje hrvatskih zemalja kroz povijest, mnoge su neprilike, poput nametanja tuđih jezika i pisama te raznih zabrana, utjecale na čitateljsku publiku. Kultura je čitanja u velikoj mjeri ovisila i o ponudi na knjižarskom tržištu, ali je na izbor knjiga utjecao i stupanj obrazovanja i društveni status, tvoreći tako razlike u interesima pojedinih čitateljskih skupina.

Pretplatničke liste analizirane u ovom radu pripadaju upravo tom burnom razdoblju. Podaci koje na njima pronalazimo omogućile su donošenje stanovitih zaključaka o brojnosti pretplatnika koji su svojim novčanim doprinosom potpomogli izlaženje knjiga, njihovoj profesionalnoj strukturi i geografskoj rasprostranjenosti, a time posredno i stupnju nacionalne i kulturne integracije hrvatskog povijesnog prostora u vremenu koje je prethodilo velikim promjenama na svim društvenim razinama te u kojemu je postotak pismenih bio vrlo malen. Iako samo na temelju pretplatničkih lista nije u potpunosti moguće rekonstruirati čitateljstvo toga vremena, jer bi nam za to bio potreban puno veći uzorak, kao i analiza niza drugih izvora, one nam ipak mogu poslužiti kao svojevrsna ilustracija istraživačkih mogućnosti.

Nažalost, podaci na listama vrlo rijetko izravno otkrivaju motive za pretplatu, osim kada se sami pretplatnici opisuju kao, primjerice, ljubitelji književnosti ili ljubitelji naroda. No, pretpostavljamo da bi ih trebalo tražiti u zanimanju osobe koja se pretplatila za određeno područje, odnosno u udovoljavanju želji za znanjem. Također, katkad se vjerojatno pretplaćivalo na neku knjigu ili novine/časopis i jednostavno stoga da bi se dala društvena, kulturna ili nacionalna, odnosno politička podrška piscima i/ili izdavačima, odnosno tiskarima. Ipak, nekim je ljudima bilo bitno samo to da se njihovo ime nađe na popisu pretplatnika zajedno s osobama tada značajnim u društvenom ili nekom drugom kontekstu, tako da pretplatničke liste ipak nisu uvijek dovoljno pouzdan povijesni izvor. Nadalje, neko je djelo moglo proći kroz puno više ruku nego što o tome svjedoči brojnost pretplatnika na pretplatničkim listama (knjigu na koju se pretplatnik pretplatio čitali su vjerojatno i članovi

obitelji, a moguće i da je cirkulirala među prijateljima i poznanicima). Također, nerijetko se i posuđivala u knjižnicama ili bila dostupna na mjestima javnih okupljanja, poput kavana ili čitaonica. Unatoč navedenom, analiza podataka pronađenih na pretplatničkim listama može barem predstavljati podlogu za daljnja istraživanja kojima bi se, uz pomoć drugih povijesnih izvora, poput dnevnika čitanja, osobne korespondencije ili bilježaka unutar knjiga, možda mogli otkriti i stvarni motivi za pretplatu, koji bi, dakako, puno bolje rasvijetlili krug tadašnjih čitatelja, te eventualno donijeli podatak o cijeni knjige, pa samim time i mogućnost diskusije u kolikoj je mjeri i o tome ovisila zainteresiranost i realizacija kupovine.

Budući da je u razdoblju obuhvaćenom istraživanjem domaće knjižarsko tržište bilo još uvijek relativno siromašno, kako u kvantitativnom tako i u sadržajnom i žanrovskom pogledu, te se knjige nisu mogle tiskati bez prethodnog prikupljanja pretplatnika, u ovom radu analizirane pretplatničke pokazatelj su toga stanja koje će se promijeniti preporodom, kako hrvatskog naroda, tako i hrvatske knjige.

Premda su izvedene analize o kvantitativnoj zastupljenosti, geografskoj rasprostranjenosti, profesionalnoj i spolnoj strukturi, ostaju otvorena još brojna pitanja te bi se svakako, daljnjim istraživanjem, moglo analizirati i dobni profil pretplatnika, njihova društvena pripadnost, ali i napraviti distinkcija u zastupljenosti pretplatnika prema vjerskoj opredijeljenosti.

7. Izvori i literatura

Izvori

1. Hektorović, Petar. Ribanje i ribarsko prigovaranje i razlike stvari složene po Petru Hektoreviću Starograđaninu. Zadar: Battara, 1846.
2. Katalinić, Ivan. Storia della Dalmazia esposta da G.Cattalinich. Zadar: Battara, 1835.
3. Menis, Guglielmo. Il Mare Adriatico. Zadar: Battara, 1848.
4. Nikolajević, Đorđe. Mladić kako treba da se izобрази. S kratkim dodatkom kako se treba na školama i po putu vladati. Zadar: Battara, 1840.
5. Sundečić, Jovan. Anania i Sapphira ili laž kažnjena na prostom i slatkom maternjem jeziku. Zadar: Battara, 1848.

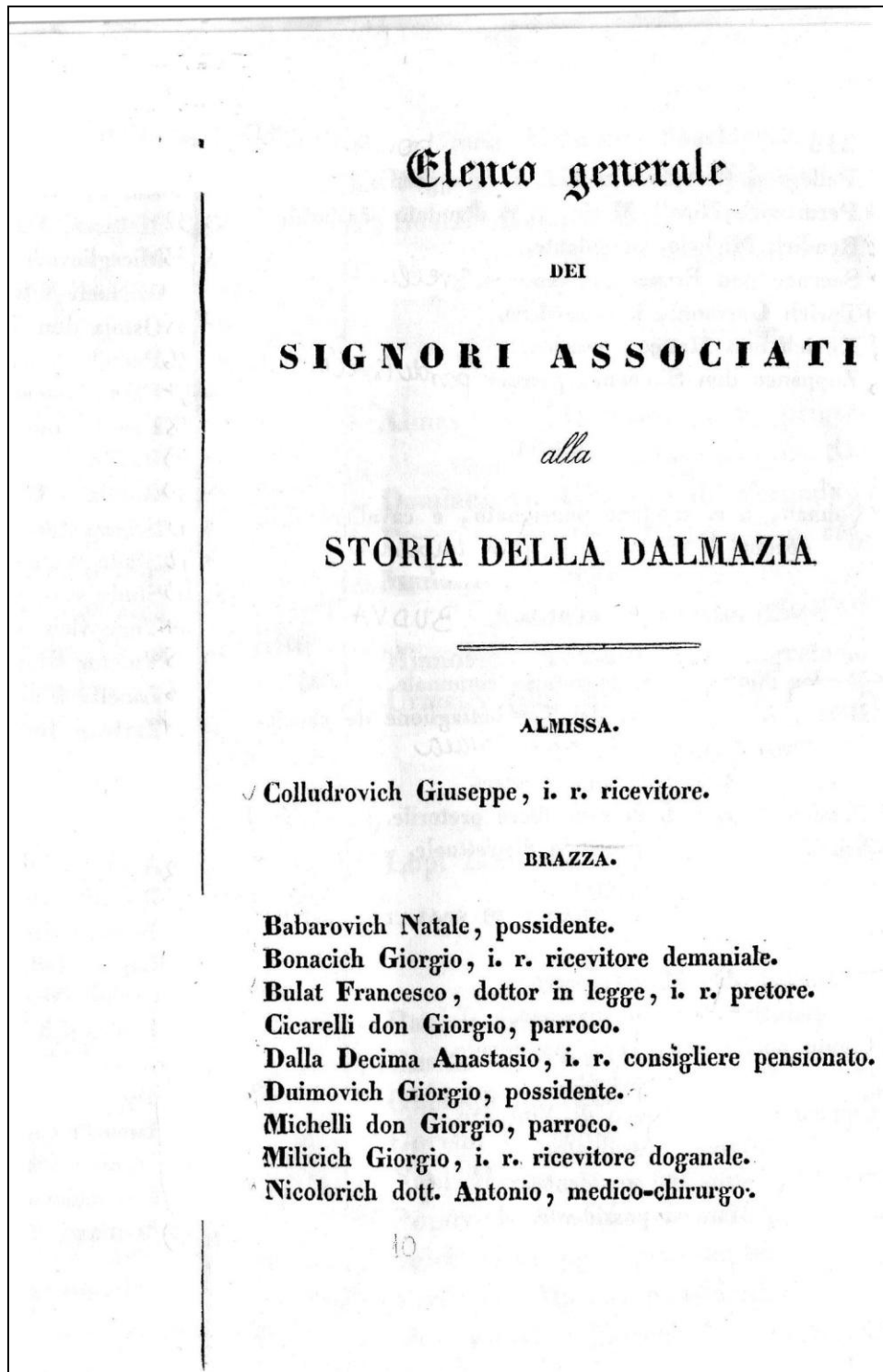
Literatura

1. Arsić, Irena. Od srpske crkve do škole, 26/04/2008. URL: <http://www.politika.rs/rubrike/intervjui-kultura/Od-srpske-crkve-do-shkole.lt.html> (2012-03-07)
2. Barac, Antun. O pretplatnicima, kupcima i čitaocima hrvatskih knjiga i časopisa. // 15 dana: kronika naše kulture 3, 1(1933), str.1-3
3. Bratulić, Josip. Tiskarstvo i knjižarstvo za Ilirskoga pokreta. // Katalog izložbe HNP: Hrvatska u vrijeme Ilirskog pokreta. Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 1985.
4. Crnojević, Milica. Bibliografija časopisa Dabro-bosanski Istočnik, studeni 2010. URL: http://www.citaliste.com/casopis/br171/cip_milica_crnojevic.html (2012-03-07)
5. Franičević, Marin; Švelec, Franjo; Bogišić, Rafo. Povijest hrvatske književnosti. Knjiga II. Od renesanse do prosvjetiteljstva. Zagreb: Liber - Mladost, 1974.
6. Jovan Sundečić (1825—1900) 19/12/2010. URL: <http://riznicasrpska.net/knjizevnost/index.php?topic=287.0> (2012-03-07)
7. Katić, Mirisa. Marina Battara, prva zadarska tiskarica: 1770–1859 // Vjesnik bibliotekara Hrvatske 48, 3/4(2005), str. 159–184. URL: [www.hkdrustvo.hr/datoteke/169/vbh/God.48\(2005\),br.3-4](http://www.hkdrustvo.hr/datoteke/169/vbh/God.48(2005),br.3-4) (2012-29-06)

8. Lakuš, Jelena. Izdavačka i tiskarska djelatnost na dalmatinskom prostoru (Zadar, Split i Dubrovnik) u prvoj polovini 19. st. : bibliografija monografskih i serijskih publikacija –grana. Split : Književni krug, 2005.
9. Lakuš, Jelena. Između govornog i pisanog jezika: višejezična nakladnička slika dalmatinskog prostora prve polovice 19. stoljeća. // Vjesnik bibliotekara Hrvatske 48, 3/4(2005), str. 84-107. URL: [www.hkdrustvo.hr/datoteke/167/vbh/God.48\(2005\),br.3-4](http://www.hkdrustvo.hr/datoteke/167/vbh/God.48(2005),br.3-4) (2011-12-05)
10. Lakuš, Jelena. Pisac i čitatelji: fenomen kolektivnog mecenatstva u Dalmaciji u prvoj polovici 19. stoljeća. // Libellarium: časopis za povijest pisane riječi, knjige i baštinskih ustanova, 2, 1(2009), str. 29-45. URL: http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=100176 (2011-12-05)
11. Lakuš, Jelena. Pisac i čitatelji: fenomen posveta kolektivnom čitatelju u Dalmaciji u prvoj polovici 19.stoljeća. // Libellarium: časopis za povijest pisane riječi, knjige i baštinskih ustanova 3, 1(2010). Str. 29-42.
12. Novak, Slobodan Prosperov. Povijest hrvatske književnosti. Od Bašćanske ploče do danas. Zagreb: Golden marketing, 2003.
13. Pavić, Milorad. Stalež i stil. // Naše teme: časopis za društvena pitanja 28, 4-5 (1984), str. 698-706.
14. Peričić, Šime Tome. Povijest Dalmacije od 1797. Do 1860. Zadar: Matica Hrvatska, 2006.
15. Prpa Jovanović, Branka. Srbsko-dalmatinski magazin 1836-1848: Preporodne ideje Srba u Dalmaciji. Split: Književni krug, 1998.
16. Stančić, Nikša. Hrvatski narodni preporod 1790-1848. // Katalog izložbe HNP: Hrvatska u vrijeme Ilirskog pokreta. Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 1985. Str. 1-29
17. Stančić, Nikša. Narodni preporod u Dalmaciji. // Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća. Urednica: Mirjana Gross. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1981. Str. 231-248
18. Stančić, Nikša. Srbi i srpsko hrvatski odnosi u vrijeme narodnog preporoda 1860.-1880. // Zadarska revija, 39, 5/6 (1990), str.587.-621.
19. Stipčević, Aleksandar. Čitanje u Hrvatskoj – nekad i sada. URL: www.hcd.hr/conference/key_stipcevic_cro.pdf (2012-06-14)
20. Stipčević, Aleksandar. Povijest knjige. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1985.

21. Stipčević, Aleksandar. Socijalna povijest knjige u Hrvata. Knj.II. Od glagoljskog prvotiska (1483) do Hrvatskog narodnog preporoda (1835). Zagreb: Školska knjiga, 2005.
22. Stipčević, Aleksandar. Socijalna povijest knjige u Hrvata. Knj.III. Od početka Hrvatskog narodnog preporoda (1835) do danas. Zagreb: Školska knjiga, 2008.
23. Szabo, Agneza. O sudjelovanju žena u hrvatskom narodnom preporodu : (1835.-1848.). // Kaj : časopis za književnost, umjetnost i kulturu 28, 4/5(1995), str. 109-121.
24. Šidak, Jaroslav. Hrvatski narodni preporod; Ilirski pokret. Zagreb: Školska knjiga, 1990.

7. Prilozi

Prilog 1. Katalinić, Ivan. Storia della Dalmazia esposta da G. Cattalinich. Zadar: Battara, 1835.

ГГ. ПРЕНУМЕРАНТИ.

ДУБРОВНИКЪ.

Високобл. Г. Јереміа Гагнѣ импер. рускый
надворный, Совѣтникъ, Кавалѣръ и Кон-
сулъ за сына Владимира 1
Поштованый Г. И. Ф. Јукнѣ Бошнякъ 1

Гг. трговци и родолюбиви србљи:

Г. Лазарь Павловиъ србскый ревнитель 2
„ Никола Мичиъ 1
„ Никола Ковачевиъ 1
„ Павле Опухиъ 1
„ Ристо Пет. Мичиъ 1
„ Јово Ђ. Мичиъ 1
„ Јово Милаковиъ 1
„ Лазарь Поповиъ 1
„ Трипко Путица 1
„ Стефанъ Чучковиъ 1
„ Јово Пет. Опухиъ 1
„ Симо Ковачевиъ 1
„ Стефанъ Јов. Ковачевиъ 1
„ Марко Ковачевиъ 1
„ Бѣтанъ Ковачевиъ 1
„ Лазарь Голиъ 1
„ Симо Пупиъ 1
„ Ђуро Н. Ковачевиъ 1

Г. Ристо Појтина 1
„ Алекса Бѣтановиъ 1
„ Георгиъ Бошковиъ 1
„ Бѣто Периновиъ 1
„ Тодоръ Стефановиъ 1
„ Перо Лазаревиъ 1
„ Станиша Поповиъ 1
„ Симо Баяловиъ 1
„ Никола Милишиъ 1
„ Миѣо Комненовиъ 1
„ Савва Бошковиъ 1
„ Божо Бошковиъ 1
„ Иво Вуковиъ 1
„ Алексій Алексийъ ученикъ 1
„ Симо Симовиъ учен. 1
„ Емануилъ Лучиъ 1
„ Лука Ђурасовиъ учен. 1
„ Перо Шкулѣвиъ 1
„ Јово Ербезъ учен. 1
„ Сава Куртовиъ 1
„ Стефанъ Бабиъ 1
„ Георгиъ Јакшиъ учен. 1
„ Трипко Мариъ 1
„ Јово Бравачиъ 1
„ Петаръ Памучина 1
„ Стево Костовиъ учен. 1
„ Перо Мариъ учен. нор. шк. 1
„ Симо Перовиъ трг. изъ Требиња 1
„ Димитриј Мисата 1
„ Радо Поповиъ трг. изъ Корчуле 1

Prilog 2. Đorđe Nikolajević, Mladić kako treba da se izобрази. S kratkim dodatkom kako se
treba na školama i po putu vladati. Zadar: Battara, 1840.

Кон, кострець мѣсто свиле преу; -
 Или прно за бѣло продаю,
 Свете душе беззлобны вараю. -
 Ако бѣде трѣишь за правнцу
 Нестараши се, спасти ѣшь душицу.
 Благомъ Богу угодитъ по воли,
 Какъ ѣшь добить животъ много боляи;
 А и совѣсть людска ѣе жалити,
 Да правъ страдашь, кадъ буде видити:
 Зато сваѣ истину заштити,
 Да бы знао и крвицѣ изланти, -
 Особито што се тиче Бога:
 Реци право, небой ее никога.

КРАЙ.

ГГ. ПРЕДБРОЙНИЦЫ.

ДЕРНИШЪ

(Пос. одъ Преп. Г. О. Неофита Нѣгуша)
(адм. Пар.)

Преп. Г. О. Неофитъ Нѣгушъ Адм.
 Пар. Чест. ГГ. Стоянъ Мирковичъ Адм.
 Балч. и Теодоръ Кнежевъ Кричан - Жи-
 тель и ГГ. Петаръ Миовиъ за Кѣри Ма-
 риу и Екатерину кн. 2., Андрей Ювиъ за
 кѣрь Елену. Г. василиа Вилбиа трг, ску-
 па (7).

ДУБРОВНИКЪ.

(Пос. одъ Пречест. ГГ. О. Георгиа Нико-
лаевиа Протопрс. и Пар. Дубровач.)

Ученицы: Г. Софіа Николаевиъ,
 Г. Димитри Лучиъ, Никола Путница, Дра-
 го Павловиъ, Михо Ковачевиъ, Ристо

Prilog 3. Jovan Sundečić, Anania i Sapphira ili laž kažnjena na prostom i sladkom maternjem jeziku. Zadar: Battara, 1848.

ELENCO DEI SIGNORI ASSOCIATI

all' opera

- 1 S. E. cav. di Turszky, governatore civile e militare della Dalmazia Zara.
2 S. E. Giuseppe Godeassi, monsignor Arcivescovo Zara.
3 S. E. Pietro nob. de Burlo, presidente del tribunale d'Appello Zara.

A

- 4 Adrario Matteo, perito alle cisterne Zara.
5 Allnoch di Edelstadt Luigi, maggiore, aiutante del governo militare Zara.
6 Andrich Andrea, farmacista Traù.
7 Antonioli Casimiro, deputato sanitario Risano.
8 Aporti Antonio, dott. in matematica aggiunto delle pubbliche costruzioni Zara.
9 Armanini Giuseppe Antonio, praticante municipale Zara.
10 Arneri Biagio, i. r. consig. d'Appello Zara.

B

- 11 Bachich dott. Giovanni, medico carcerario Spalato.
12 Begna de, Possedaria Zara.
13 Bellen Antonio Alessandria.
14 Benvenuti de, Raffaele Zara.

IMENA
GOSPODE PRIDBROJNIKAH.

BORDINI FILIP, prisvęti i pripoštovani biskup, u Faru.
Abramović Ivan, župnik, u Risanu.
Alačević Josip, u Zadru.
Alibranti Andria, u Zadru.
Arnaud Antun, učitelj, u Kotoru.
Avoškani Juro, bogoslovac, u Zadru.
Babukić Vekoslav advokat i tajnik društva narodne čitaonice
u Zagrebu, profesor jezika i književnosti slavonsko
hrvatske. 2 kom.
Bačić Petar, sveštenik, na Korčuli.
Balović Kristoforo, M. oblastnik, u Perastu.
Barić Fortunat, posédnik, u Perastu.
Bašić Visko, pisar trgovački, u Perastu.
Belamarić Ivan, bogoslovac, u Zadru.
Berić Antun, u Zadru.
Berić Ivan, sveštenik u Zadru.
Berlić Injacio Al., u Brodu za 5 kom.
Bevilaqua Ivan, bogoslovac, u Zadru.
Bianki Dragutin Lav, sveštenik, u Zadru.
Biankini Dominik, bogočasni otac, u Dobrovniku.
Bilić Nikula, u Zadru.
Bojanić Anjel, bogočasni otac u Dubrovniku.
Bonmarčić Ljudevit, sveštenik, u Zadru, 2 kom.
Božanić Petar, bogoslovac, u Zadru.
Bošković Josip, sveštenik, u Korčuli.
Boteri Jakov, djak u Staromu gradu.
Baiglević Janko, pravdopravnik i prisédnik, u Zagrebu.
Bujas Simun, u Tisnu.
Bulić Ivan, župnik, u Rogoznici kod Šibenika.
Buljeta Stipan, bogoslovac, u Zadru.
Bunjevac Josip, podžupan sl. varmedje Zagrebačke.
Bunjevac Janko, veliki sudac sl. varmedje Zagrebačke.

Prilog 5. Petar Hektorović, Ribanje i ribarsko prigovaranje i razlike stvari složene po Petru Hektoroviću Starograđaninu. Zadar: Battara, 1846.